

СВІТОВА ГІБРИДНА ВІЙНА: УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ

За редакцією Володимира Горбуліна

Коллектив авторов

**Світова гібридна війна:
український фронт**

«Фолио»

2017

ББК 66.2(0)+69.4(4УКР)

Коллектив авторів

Світова гібридна війна: український фронт / Коллектив авторів —
«Фолио», 2017

ISBN 978-966-03-7760-8

У колективній монографії, підготовленій фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень, вперше у вітчизняній та світовій науці детально досліджено явище світової гібридної війни в перспективі російської агресії проти України. Сутність гібридної війни розглянуто у контексті системної кризи світової безпеки, а її феномен – як новітній вид глобального протистояння. Детально розглянуто причини та передумови російської агресії проти України, її стратегічні цілі, а також особливості ведення гібридної війни у різних вимірах: воєнному, політичному, економічному, соціальному, гуманітарному, інформаційному. Аналізуються локальні успіхи нашої держави у протидії ворожим планам РФ за окремими напрямками. Зроблено загальний висновок про доведення Україною своєї спроможності як держави, що відстоює свій суверенітет у боротьбі з агресором. Розглянуті питання реформування міжнародних безпекових інститутів та пошуку балансу сил у новій, гібридній реальності. Розраховано на політиків, політичних аналітиків, державних службовців вищої ланки, науковців у сфері безпекознавства. Результати дослідження зацікавлять освітян, представників громадянського суспільства, а також національно свідомих громадян.

ББК 66.2(0)+69.4(4УКР)

ISBN 978-966-03-7760-8

© Коллектив авторов, 2017

© Фолио, 2017

Содержание

Слова вдячності	7
Передмова	8
Джерела гібридної війни	12
Розділ 1	12
1.1. Гібридна війна як новітній конфлікт і як форма глобального протистояння	12
1.2. Концептуалізація терміна	15
1.3. Роль перспективи в гібридній війні	26
1.4. Два модуси існування гібридної війни – фізична дійсність та дискурсивний конструкт	31
1.5. Конфлікт інтерпретацій	36
Розділ 2	41
2.1. «Паралельний світ» як механізм гібридної війни	41
2.2. Гібридна війна як вияв конфлікту ціннісних моделей порядку	46
2.3. Геополітична та глобалізаційна парадигми стратегічного мислення	54
Розділ 3	58
3.1. Радикалізація світобуття	58
3.2. Світова криза демократії	66
3.3. Глобалізація економіки і гібридна війна	71
3.4. Боротьба за європейський енергетичний ринок	74
3.5. Змагання за транспортно-логістичне домінування	80
3.6. Криза моделі глобалізованого інформаційного простору	84
Світова гібридна війна як породження російської геополітики	89
Розділ 4	89
4.1. Консолідація політичного режиму	89
4.2. Реконструкція імперської ідентичності	95
Кінець ознакомительного фрагмента.	97

Світова гібридна війна: український фронт монографія

Рецензенти:

Безсмертний Роман Петрович – Надзвичайний та Повноважний Посол України в Республіці Білорусь;

Гопко Ганна Миколаївна – к. соц. ком., народний депутат України, Голова Комітету Верховної Ради у закордонних справах;

Міріманова Наталія – провідний експерт у галузі трансформації конфліктів і миротворчості, PhD Інституту аналізу і вирішення конфліктів Університету Джорджа Мейсона;

Пирожков Сергій Іванович – д.е.н., проф., академік НАН України, віце-президент НАН України;

Романченко Ігор Сергійович – д. військ.н., проф., генерал-лейтенант, заслужений діяч науки і техніки України, начальник Центрального науково-дослідного інституту Збройних Сил України;

Тука Георгій Борисович – заступник міністра з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України, голова Луганської обласної військово-цивільної адміністрації (2015–2016 рр.).

Головний науковий редактор і упорядник:

Горбулін Володимир Павлович.

Заступники головного наукового редактора:

Власюк Олександр Степанович, Ляшенко Олександра Миколаївна.

Слова вдячності

Авторський колектив Національного інституту стратегічних досліджень високо цінує підтримку начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України генерала армії України **Віктора Миколайовича Муженка** та рекомендації його колег щодо вивчення особливостей гібридної війни Росії проти України та формування нової якості вітчизняного оборонного сектору.

Висловлюємо щиро вдячність рецензентам: доктору економічних наук, професору, академіку НАН України, віце-президенту НАН України **Сергію Івановичу Пирожкову**; доктору військових наук, професору, генераллейтенанту, заслуженому діячу науки і техніки України, начальнику Центрального науково-дослідного інституту Збройних Сил України **Ігорю Сергійовичу Романченку**; Надзвичайному та Повноважному Послу України в Республіці Білорусь **Роману Петровичу Безсмертному**; кандидату наук із соціальних комунікацій, народному депутату України, Голові Комітету Верховної Ради у закордонних справах **Ганні Миколаївні Гонко**; провідному експерту в галузі трансформації конфліктів й миротворчості, PhD Інституту аналізу і вирішення конфліктів Університету Джорджа Мейсона **Наталії Мірімановій**; заступнику міністра з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України, голові Луганської обласної військово-цивільної адміністрації (2015–2016 рр.) **Георгію Борисовичу Туці**.

Щиро дякуємо команді професіоналів, які невтомно працювали над літературним редагуванням тексту монографії, її технічним оформленням, дизайном.

Велике спасибі усім, хто не шкодував сил і часу для нашої спільної справи.

Передмова

Борітеся – поборете! Вам Бог помагає!
Тарас Шевченко

Сьогодні людство стоїть перед викликом гібридних війн, подобається нам це чи ні. Саме такі війни породжують формування нового гібридного світу, або, точніше, – гібридного світоустрою. І ми мусимо адекватно відреагувати на цей виклик, описати його не заперечуючи, але приймаючи реальність такою, яка вона є.

Точкою відліку для формування гібридного світоустрою стала агресія Росії проти України. І це не оцінка в душі романтичного україноцентризму (на що й справді у нас багато хто грішить), – це об'єктивний стан питання. Як сараєвське вбивство вивільнило стиснуту пружину глибоких суперечностей і складних процесів, що призвели до Першої світової війни, так і пряма анексія Криму Росією та її дії на Донбасі стали таким самим спусковим гачком для початку нової світової гібридної війни.

«У світі немає нічого більш постійного, ніж непостійність», – писав Дж. Свіфт. Ключова проблема нинішнього «процесуального моменту» саме в тому, що багато людей (політики, експерти, науковці, журналісти), як і раніше, думають про нинішній стан як про щось тимчасове. Вони часто сприймають і трактують його як щось таке, що є «відхиленням від норми» або просто «транзитним станом» до кардинально іншого «кращого майбутнього». Більше того, так про це думають і ті, хто зруйнував цей світопорядок, який ще кілька років тому здавався нам непорушним: Москва та її кремлівсько-державний істеблішмент (політичний, інтелектуальний, військовий), що є «елітою» лише умовно. Загалом же спостерігається чітка неготовність не тільки РФ, а й Заходу прийняти нову реальність.

Чи є ця «неготовність» наслідком певного нерозуміння поточного моменту, помноженого на страху його прийняття, – окреме питання.

«Справжні таємниці стають такими не тому, що про них ніхто не знає, – попереджав Карл Густав Юнг, – а тому, що їх ніхто не розуміє». Тим часом ця гібридна війна, як своєрідна парамілітарна агресія, унікальна за багатьма параметрами. Вони є своєрідним відображенням цього ж таки нового гібридного світу: кон'юнктурно надумана причина початку війни, брехня під час її розгортання, майже повне моральне розкладання й деградація жителів країни-агресора, і при цьому – посилені постійним членством у Раді Безпеки ООН дії агресора в рамках формального міжнародного права, створення масованої інформаційної підтримки своїх дій, використання методів «активних заходів» у небачених досі масштабах. І, до речі, проблеми в гібридного агресора виникають саме тоді, коли він намагається поєднати цілі та методи гібридної «війни майбутнього» зі світовими реаліями минулого.

Не можна не визнати, що за руйнування старого світопорядку відповідальна не тільки Росія. Безумовно, саме її агресія проти України (а раніше – проти Грузії) стала безпосередньою причиною того, що відбувається. Проте Захід, зі свого боку, по суті – «вмиваючи руки», дозволив цьому статися. Про це дедалі чіткіше говорять і західні ж аналітики, зокрема Пітер Дікінсон у своєму матеріалі для *Atlantic Council*. Він справедливо зазначає, що більшість західних ЗМІ відразу після російської агресії проти України несподівано «осліпли» стосовно того, хто агресор в українському конфлікті і як мають бути названі окупаційні війська. Натомість журналісти винаходили якісь нові слова та словосполучення, єдиний смисл яких – не назвати російську агресію такою.

І більш ніж слабкою втіхою, за своєю глибинною суттю, є підходи, схожі на бачення одного з найпопулярніших американських футурологів Роберта Каплана: «Хоч би як це обме-

жувало можливості України, хоч би як ускладнювало існування самого ЄС, – ані Євросоюз, ані НАТО не приймуть Україну у свої ряди... [але] ваше майбутнє не виглядає похмурим».

При цьому західна преса в новому гібридному світі і сама стає жертвою нової гібридної реальності (яка справді не вписується в її ліберально-демократичні світоглядні переконання), оскільки намагається підходити до інформаційно-політичного простору з «демократичними стандартами» мирного й раціонального існування – підходом «виваженості», «об'єктивності» та «плюралізму думок». А тим часом та ж Росія, по-ніцшеанськи «переоцінюючи цінності» демократії крізь призму своєї «суверенності» і спекуюючи на цих «класичних стандартах» журналістики (в частині необхідності показати, щонайменше, два погляди на ситуацію), свідомо зміщує «точку об'єктивності» продуманою та масштабною брехнею, роблячи об'єктивний погляд на ситуацію безглуздим.

Однак Захід потроху оговтується від першого шоку 2014–2015 рр. і починає шукати шляхи протидії Росії. Вдалі чи ні – поки що до кінця незрозуміло. Адже для повноцінної відповіді потрібно змінитися самим, а це занадто серйозна річ, до якої готові далеко не всі.

Насамперед це виявлятиметься в тому, що кожна сторона, яка зараз вдається до тих чи інших дій, у логіці «старого світу» реагуючи на виклики світу нового, постійно стикатиметься з абсолютно неадекватними (як їй здається) наслідками своїх дій.

І, мабуть, найбільше таких сюрпризів можуть очікувати саме на Росію. Вже очевидно, що, розв'язуючи гібридну агресію, Кремль розраховував на, щонайменше, зовні «двоєдиний» (але внутрішньо парадоксальний) глобальний результат.

З одного, геостратегічного, боку – зруйнувати існуючий світопорядок домінування країн Заходу на світовій арені. З цим, до речі, РФ досить успішно справляється, і, на її думку, це дуже добре для неї. Геостратегічна мета такого деструктиву – повернути Росії статус «великої держави».

З іншого, геоісторичного, боку – повернути світ у реальність середини ХХ ст., до періоду риторики класичного політичного реалізму («зони впливу», «боротьба систем», «баланс сил і баланс інтересів» тощо).

Саме між цими двома масштабними цілями лежить прірва концептуальної невідповідності, якої Росія ще не усвідомила. І не схоже, що здатна усвідомити в принципі.

Спрощено геополітична мета Росії при розв'язуванні глобального гібридного конфлікту усвідомлювалася таким чином: методами гібридної війни зруйнувати існуючий світопорядок, щоб відновити світопорядок періоду холодної війни і в ньому посісти звичне місце (або максимально порівнянне – з поправками на зміцнілий Китай та ін.).

Як бачимо, цей новий світопорядок формується. Зусиллями і діями Росії зокрема. Однак проблема в тому, що це буде новий гібридний світо(без)порядок, який не матиме нічого спільного з тим, який РФ так хоче повернути. Світо(без)порядок із новою розстановкою країн та новими гібридними війнами (ініційованими вже новими гравцями, в т. ч. ситуативними союзниками Росії – проти неї самої). З гібридними рішеннями у проблемних ситуаціях (часто – поза правовими полями держав або в «сірій зоні» національного і міжнародного права) та гібридним міжнародним правом тощо.

Слід зрозуміти і прийняти, що новий гібридний світо(без)порядок, який вибудовується на наших очах, – це не якийсь «транзитивний стан», це і є нова реальність, яку аж ніяк не можна екстраполювати на реалії минулого. Понад те, в цій новій гібридній реальності може просто не виявитися гідного місця для Росії – з її неефективною економікою, неефективним державним управлінням, з її застарілим лексиконом для ідеологічного опису та ціннісного осмислення реальності.

У цьому новому «прекрасному» світі ризики для самої Росії йдуть по висхідній, оскільки вона випустила джина гібридної війни з пляшки. Тим самим мимохіть погодившись, що нові норми і принципи «геополітичного безчинства» поширюються й на неї.

Діючи в обхід основоположних принципів світопорядку, порушуючи норми і правила міжнародних відносин, Росія тим самим втратила достатній кредит довіри, аби вважатися надійним і шанованим міжнародним партнером. І західні санкції стали лише зовнішнім виявом цього, не так позбавляючи Москви доступу до критично важливих ресурсів (від фінансових до технологічних), як ускладнюючи їх використання.

Росія й сама стає дуже вразливою до інструментів і механізмів, методів і методологій гібридної війни – якщо вони будуть використані проти неї, особливо в тих регіонах, які й без того ослаблені у військовому та забуті в адміністративному сенсі. Йдеться насамперед про Далекий Схід, відкритий для повзучої китайської експансії, яка може розпочатися вже найближчими роками і тривати десятиліття.

Поки що Москва робить те, що вона робила завжди, і досить успішно, – знищує існуючу реальність. У справі деструкції з нею зрівнятися важко. Проте конструктив завжди був її слабким місцем, а тепер і поготів. РФ нічого пред'явити не тільки світові та країнам, що її оточують, – їй нічого пред'явити і своїм власним громадянам. Показово, що лівова частка російських публічних стратегічних/аналітичних документів останнього часу майже не звертається до проблем розвитку всередині країни: майже немає документів стосовно нових стратегій в економіці, соціальній політиці, етнонаціональній політиці, медицині, охороні здоров'я тощо. Натомість безліч «зовнішньо орієнтованих» документів: зовнішня політика, можливості застосування сили (в усіх її проявах) за кордоном, аналіз зовнішніх ворогів та союзників.

При цьому внутрішньої політичної опозиції (як запоруки розвитку політичної системи та забезпечення контролю над владою) в РФ немає як такої. Як і немає самого політичного життя – воно фальсифікується підкилимовою боротьбою окремих кланів та груп інтересів. Ситуація дедалі більше перегукується з відомою фразою з фільму «Убити дракона» за п'єсою Євгена Шварца: «Ну якщо не можна протестувати, то хоча б посперечатися...» Однак і можливість «посперечатися» потихеньку знищується.

Якщо говорити про російську зовнішню політику загалом, то, безумовно, це подальше нарощування потенціалу ведення гібридних війн (як безумовного продовження політики «за Клаузевицем») на нових просторах. Причому не тільки на європейській арені, а й у регіоні Середньої Азії тощо. Однак Україна, як і раніше, залишається у фокусі зовнішньополітичної діяльності Кремля. І, судячи з усього, практична діяльність РФ тут і надалі зосереджуватиметься на підтримці створених псевдореспублік та продовженні (з поправкою на зміну умов) ведення гібридної війни проти нашої країни.

Росія в її нинішньому вигляді становить собою загрозу не лише для всіх, хто її оточує, а й для самої себе. І становитиме в майбутньому. Надії на те, що санкції її «заспокоять», «протверезять» або «повернуть до норми», – примарні й необґрунтовані. Вони впливають із тієї ж логіки поведінки «нормальних держав» у «нормальних умовах» за «нормального світопорядку». Якого насправді вже немає. Отже, сподіватися треба на себе і на продуманість своєї практичної діяльності.

Для цього потрібно активніше й інтенсивніше осмислювати новий підхід і нову реальність, рішуче відмовляючись від звичних нам типових рішень у всіх сферах – зовнішньополітичній, військовій, економічній, інформаційній, соціальної політики тощо. Як правильно зазначили недавно щодо зміни стратегії нашої зовнішньої політики: «Є теорія, що уподібнює взаємодію держав до більярдних куль, у тому сенсі, що характер зовнішньої політики не залежить від режиму, як сила і траєкторія ударів не залежать від кольорів куль. Однак у нашій ситуації йдеться не тільки про колір куль: змінилося майже все, включно з геометрією столу та характером силової взаємодії».

Якщо бути до кінця чесними, наша головна стратегічна загроза – це навіть не питання, чи знайдемо ми тактично успішні відповіді на гібридну агресію (хоча це життєво важливо!), а чи зможемо ми зрозуміти цей новий гібридний світ, зрозуміти його закони й закономірності (які зараз нам видаються хаосом), і як саме ми скористаємося цими знаннями.

Свої стратегії змінюємо (маємо змінювати) не тільки ми. Бо всі, хто не зміниться, хто не прийме нової геополітичної гри, хто буде про неї думати як про «повернення старої доброї холодної війни», швидше за все, програють і можуть зникнути.

Цей момент – це й нова можливість. Якщо ми зможемо побудувати адекватну нову картину світу, скоригувати свої стратегії, ми можемо стати частиною тих сил, які формують цей новий світ (хоч би як патетично це звучало). Ми на порозі глибоких трансформацій існуючих військово-політичних та економічних альянсів, зародження нових, пошуку відповідей на нові, несподівані проблеми, і цим слід скористатися. Ми мусимо бути активнішими, креативнішими, але ця діяльність має стати і більш прагматичною. Тому необхідна масштабна ревізія всього, що досі здавалося базовим (включно з абсолютними зовнішньополітичними пріоритетами). Це не означає, що Україна повинна раптово відмовитися від європейської і євроатлантичної інтеграції. Ні. Але ми маємо наповнити своє бачення цього процесу новим, більш реальним і досяжним змістом. Особливо з огляду на те, що перспектива юридично оформленого вступу України і до ЄС, і до НАТО така туманна, що висувати її як реальний стратегічний пріоритет можна лише в тому разі, якщо його ніхто не планує досягати.

Очевидно, попри незмінність євроінтеграційного та євроатлантичного вектора, цілепокладання має радикально змінитися. І це стосується не тільки зовнішньої політики, а й майже всіх сфер.

Проблема не тільки в тому, що ми ніби «не бачимо», як саме мають змінитися наші стратегії. Наскільки нинішня система державного управління здатна ці нові стратегії реалізувати? Чи здатна вона у принципі прийняти їх і почати діяти за ними? Особливо якщо ці стратегії виходитимуть за рамки традиційних практик і традиційних інструментів.

Тут на нас, очевидно, теж чекає істотне зміщення акцентів, яке болісно позначиться на чималій кількості громадян країни, включно з її керівниками. Якщо питання вивести на рівень загальнодержавного осмислення, то звучатиме воно так: чи здатні ми (а якщо так, то коли і з яким результатом) на масштабну соціально-адміністративну підготовку до існування в рамках гібридного світу і до протидії гібридним війнам?

Сьогодні відповіді на це запитання немає. Але ця відповідь нам конче необхідна.

Так чи інакше, вивчення «уроку історії» в Україні відбувається паралельно із самим перебігом історичних подій, а фахівцем з питань національної безпеки мимоволі стає майже кожен. Однак навіть світова гібридна війна рано чи пізно скінчиться. Зрозуміло, що перемоги у ній не буде. Як початок цієї війни важко зафіксувати у часі, так і її завершення не буде означено тріумфальними діями. Але ця війна вже багато що змінила у світі, створюючи власний «дизайн» його гібридизації.

Продовжуючи «тримати український фронт» світової гібридної війни і розуміючи, що північний сусід завжди залишатиметься нашим сусідом, мусимо розмірковувати про майбутнє України. Яким би ми хотіли його бачити? Яким чином уже зараз, коли війну ще не закінчено, будувати своє майбутнє? Щиро сподіваюся, що комплексне монографічне дослідження «Світова гібридна війна: український фронт», здійснене фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень, не лише визначить певну «систему координат» для існування у гібридному світі, а й допоможе усім небайдужим об'єднатися для створення майбутнього.

*Директор Національного інституту стратегічних досліджень, академік НАН України
В.П. Горбулін*

Джерела гібридної війни

Розділ 1

Феномен гібридної війни

АВТОРИ:

Яворська Г.М., Їжак О.І.

– Ця війна відома під назвою «АТО».

– Так називається війна? – запитала Аліса.

– Та ні, ти не розумієш, – трохи роздратовано відповів Лицар. – Вона лише відома під такою назвою. А насправді назва у неї «Гібридний конфлікт».

– Отже, мені треба було спитати: «Так зветься ця війна?».

– Ні, це зовсім не те! Війна зветься «Неоголошена війна». Але це так лише зветься.

– То яка ж це війна? – запитала Аліса.

– До цього я й веду, – відповів Лицар.

За мотивами Льюїса Керролла, «Аліса в Задзеркаллі»

1.1. Гібридна війна як новітній конфлікт і як форма глобального протистояння

Агресія РФ проти України спричинила руйнівні наслідки для європейської та глобальної безпеки. Російсько-український конфлікт не тільки порушив регіональну стабільність, а й створює та підсилює глобальні ризики. Для опору та стримування агресора Україні разом з її міжнародними партнерами необхідно мати чітке розуміння природи й характеру цього конфлікту.

Поняття **гібридної війни** виявилось теоретично й практично найбільш придатним для визначення специфіки дій РФ, яка, поєднуючи мілітарні, квазімілітарні, дипломатичні, інформаційні, економічні засоби, не гребуючи ядерним шантажем, послідовно намагається досягти в Україні та в інших точках світу власних, не вповні зрозумілих міжнародній спільноті політичних цілей.

Водночас поняття гібридної війни охоплює явище набагато ширше, ніж сучасні форми ведення бойових дій, види війн майбутнього або назви конкретних конфліктів змішаного типу. Насправді йдеться про оформлення нового виду глобального протистояння у сучасному дестабілізованому міжнародному безпековому довікллі. **Гібридна війна не є поверненням до стану холодної війни. Вона приходить їй на зміну**, у супроводі ланцюгів гарячих конфліктів, як нова, ускладнена й нестабільна форма відносин на міжнародній арені.

Гібридна війна як глобальне протистояння виникає в умовах нових принципів геополітичного устрою, який наразі визначається «внутрішніми лініями напруженості між зоною стабільності, де панує закон і міжнародне право... і сферою невизначеності, яка характеризується зневагою до закону, численними локальними конфліктами»,¹ а не протистоянням між

¹ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Зовнішня політика України в умовах кризи міжнародного безпекового середовища: аналіт. доповідь. – К.: НІСД, 2015.

великими державами і сферами їхнього впливу, як за часів холодної війни. На Сході Європи лінія нового поділу пройшла територією пострадянських держав, які після холодної війни опинилися в ролі «буферних зон», або сірих зон безпеки, між Росією та країнами ЄС і НАТО. Вразливість України, що стала об'єктом російської гібридної агресії, зумовлена саме цим, бо сірі безпекові зони вважають головними джерелами гібридних загроз у сучасному світі.

Попри наявність багатьох праць на теми гібридної війни, кількість яких різко збільшилася після 2014 р. і продовжує зростати, значна частина питань теорії і практики гібридної війни взагалі і специфіки ведення російської гібридної війни проти України зокрема залишається без відповіді. Гібридна війна, при спробі її проаналізувати, уподібнюється рухомій мішені, яка з'являється й зникає з поля зору непередбачуваним чином. Маючи значну кількість підтверджених фактів і даних про гібридні воєнні дії, експерти стикаються з труднощами їхньої інтерпретації.

Внаслідок російської агресії проти України деякі засадничі тези щодо характеру гібридних воєнних дій потребуватимуть уточнення та навіть перегляду. Насамперед це стосується поширеного уявлення про асиметричний характер гібридних загроз як таких, що застосовуються слабшим противником проти сторони з відчутно більшим військовим, технологічним, людським потенціалом, в основному недержавними акторами проти національних держав. Ця поширена на початкових етапах розробки поняття гібридної війни теза виникла під впливом поняття «війни з терором» і отримала подальший розвиток у концепції гібридних бойових дій.²

Однак напад РФ на Україну продемонстрував, що гібридний конфлікт може бути за своєю сутністю міждержавним, хоча, із застосуванням нападником, також іррегулярних засобів. А коли нападником виступає противник з більшим економічним та військовим потенціалом, співвідношення сил агресора і об'єкта агресії виявляється зворотним.

Існують також інші моменти, які вимагатимуть перегляду або уточнень. Це спонукає докладніше розглянути теоретичні аспекти концепції гібридних війн з урахуванням досвіду російсько-української гібридної війни. Наразі дослідники відзначають, що зміст терміна «гібридна війна» зазнає змін порівняно з початковим вживанням,³ проте досі не було зрозуміло, в якому напрямі відбуваються зміни. Нижче спробуємо відповісти на деякі з цих питань. Враховуючи широкий обсяг значення концепту гібридної війни та його міждисциплінарну спрямованість, далі пропонуємо кваліфікувати його як т. зв. парасольковий термін.

Специфіка російської гібридної агресії проти України полягає не стільки в загальних методах та цілях гібридної війни (які загалом були описані й частково передбачені теоретиками на прикладах інших гібридних конфліктів), скільки у беззастережному порушенні РФ системи базових міжнародно-правових угод, великих масштабах заподіяних ушкоджень, значній тривалості конфлікту. Досвід рішучої та багатосторонньої протидії агресорові з боку України продемонстрував принципово нові можливості захисту в умовах гібридної агресії та водночас виявив точки вразливості нашої країни, що стала об'єктом нападу і втратила територіальну цілісність. Поза тим, *три роки війни в Україні наочно показали динаміку змін у процесі гібридної війни – як у методах нападу, так і у способах захисту та опорі агресії.*

Принципово новим аспектом для ведення сучасної гібридної війни виявилася ключова роль міжнародної спільноти. Спільна позиція щодо засудження дій агресора з боку НАТО, ЄС, стратегічних партнерів України, система санкцій проти РФ стали важливим чинником протидії та стримування агресора. Водночас гібридний російсько-український конфлікт унаочнив, що,

² Щоправда, при розробці концепції гібридної війни вже на початкових етапах була висунута теза, що джерелом гібридних викликів можуть виступати не тільки недержавні актори, а діапазон поєднання регулярних та іррегулярних тактик далі розширюватиметься. Див.: *Hoffman F. G. Hybrid Warfare and Challenges // JFQ. – January 2009. – № 52. – National Defense University Press. – P. 37.*

³ *Racz A. Russia's Hybrid War in Ukraine: Breaking the Enemy's Ability to Resist The Finnish Institute of International Affairs [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу: http://www.fii.fi/en/publication/514/russia_s_hybrid_war_in_ukraine/*

попри широку і розгорнуту систему включення в архітектуру міжнародної безпеки, Україна опинилася в умовах військової агресії у безпековому вакуумі, поза надійними гарантіями безпеки.⁴ Роль і зміст гарантій безпеки у сучасному світі виявили свою обмеженість і змінність залежно від наявності або відсутності довіри між світовими гравцями, готовності слідувати міжнародним правилам або зухвалої відмови рахуватися з ними.

Порушення положень Будапештського меморандуму однією з країн-підписантів, зруйновані гарантії суверенітету, надані Україні в обмін на відмову від третього за розміром у світі ядерного потенціалу, чітко продемонстрували, крім підступності дій країни-агресора, також безперечний факт зміни у системі безпекових гарантій, що склалися після Другої світової війни. На час підписання Будапештський меморандум не тільки сприймався, а й був цілком надійним правовим документом, і побоювань щодо його дотримання не виникало. Міркування про декларативність і юридичну необов'язковість з'явилися після бруталного порушення його положень, і тому не є цілковито переконливими.

Розуміння і зміст міжнародних гарантій безпеки нині зазнали кардинальних змін, а самі гарантії у новому безпековому середовищі значною мірою втратили вагу. У часи підписання Будапештського меморандуму проголошені ним гарантії суверенітету України були цілком ґрунтовними, однак сьогодні абсолютних гарантій захисту не дають не тільки заяви на зразок цього документу – дискутується навіть довіра до статті 5 Вашингтонського договору про колективну оборону членів Північноатлантичного альянсу, найбільш надійної безпекової організації у світі. Тому НАТО розробляє й починає застосовувати комплекс заходів, спрямованих на стримування агресивної РФ і на відновлення цілковитої довіри до надійності Альянсу серед країн-членів і країн-партнерів.

Російська агресія проти України відбувається у контексті системної кризи світової безпеки. Східна Європа перетворилася на територію нестабільності та загроз унаслідок незаконних і нелегітимних дій Росії, що підірвали систему міжнародних відносин, яка вибудовувалася протягом десятиліть. Вогнища напруженості на Близькому Сході, в Південній Азії, у Східній Європі, які фактично оточили трансатлантичну спільноту, міграційна криза, діяльність ІДІЛ тощо – усі ці події, разом із російською агресією проти України, доцільно розглядати як складники взаємопов'язаних деструктивних процесів у міжнародному безпековому довікклі. Спостерігаються спроби повернути до міжнародних відносин принципи силової політики (до чого прагне РФ), однак в умовах глобалізації відновити принципи світоустрою часів холодної війни неможливо.

Тому говорити про повернення до холодної війни немає ні сенсу, ні конкретних підстав. Новітні форми протистояння, на відміну від протистояння часів біполярного устрою, мають непевний, змішаний хаотичний і множинний характер. Зруйновані діями РФ принципи міжнародного права поступаються місцем змішаним, гібридним нормам міжнародної поведінки, **а гібридна війна змінює холодну війну як нова форма глобального протистояння.**

У цьому розділі ми аргументуємо необхідність розрізнення двох модусів існування гібридної війни – як феномена фізичної реальності і як дискурсивного конструкта, а також ставимо питання про характер співвідношення між ними. Процеси формування концепту досліджено за допомогою аналізу термінів на позначення гібридної війни та суміжних явищ з урахуванням відмінностей різних військово-теоретичних традицій. Висловлено гіпотезу про доцільність інтерпретації терміна «гібридна війна» не тільки як загальної назви новітньої форми воєнного конфлікту, але й як назви одиначної (унікальної) історичної події. У цьому новому ракурсі гібридна війна постає як співвідносна з холодною війною та відомими з історії війнами зі своїми власними назвами. Таким чином, загальне припущення про гібридну війну

⁴ *Парахонський Б.О., Яворська Г.М.* Модернізація і опір: зовнішньополітична доктрина Української держави // Стратегічна панорама. – 2015. – № 1. – С. 45–57.

не тільки як про вид новітніх воєнних конфліктів, а і як про нову форму множинного глобального протистояння отримує додаткову аргументацію.

1.2. Концептуалізація терміна

Гібридну війну у загальному вигляді розуміють як воєнні дії, що здійснюються шляхом поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних та інших засобів з метою досягнення стратегічних політичних цілей. Специфіка такого поєднання полягає в тому, що кожний із військових і невійськових способів ведення гібридного конфлікту застосовується у воєнних цілях та використовується як зброя. Перетворення на зброю (*weaponization*) відбувається не тільки в медійній сфері.⁵ Так само в прямому сенсі у ролі зброї, яка завдає ураження різного рівня системам противника, застосовуються всі інші невійськові засоби ведення гібридної війни.

Таке функціональне поєднання у межах гібридних конфліктів гетерогенних явищ і засобів вимагає комплексного аналітичного підходу з боку представників різних галузей знань. Слід, однак, взяти до уваги, що на заваді побудові комплексних міждисциплінарних підходів стоять відмінності у предметній сфері окремих наук, які мають справу з тим самим об'єктом,⁶ у цьому випадку – з гібридною війною. Для уникнення розпорошення тематики зосередимося на безпековому аспекті, який фокусує навколо себе численні міждисциплінарні виміри гібридних конфліктів.

Рис. 1.1. Концептуалізація терміна «гібридна війна»

⁵ Британський дослідник інформаційної складової російської агресії П. Померанцев вживає термін *weaponization of media*, тобто застосування медіа як зброї. Так само, на нашу думку, застосовуються як неметафорична зброя всі інші невійськові засоби ведення гібридної війни.

⁶ Яворська Г.М. Лінгвістика в дослідженні міждисциплінарних об'єктів (до аналізу колективних ідентичностей) // Мова. Людина. Світ: До 70-річчя професора М. Кочергана: зб. наук. статей. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2006. – С. 46–59.

Гібридні конфлікти і гібридні загрози на сьогодні розглядають як важливу характеристику міжнародного безпекового довкілля, що перебуває у стані системної кризи. Водночас у військовій та аналітичній спільноті бракує єдності у розумінні феномена гібридної війни.

Головне питання полягає в тому, чи змінилася природа сучасної війни і чи є гібридні способи ведення війн принципово новими формами воєнних конфліктів, сучасних і майбутніх? Чи насправді йдеться лише про застосування нових комбінацій, прийомів і методів воєнних дій, відомих з античних часів, а сутність війни як була, так і залишається незмінною? Остаточної відповіді на це питання досі немає. Дехто з військових теоретиків категорично відмовляє гібридним війнам у сутнісній специфіці, інші наполягають на тому, що така специфіка існує. Неприйнятним для багатьох експертів є надуживання терміном «гібридний», унаслідок чого він може застосовуватися настільки широко, що взагалі втрачає сенс.

Розмитість і невизначеність природи сучасних конфліктів відбивається у множинності термінологічних назв для широкого спектра явищ: гібридна війна, конфлікти у «сірій зоні», або «сірі війни» (*gray wars*), необмежені конфлікти (*unrestricted conflicts*) та ін., що мають на меті відрізнити сучасні війни від традиційних, або конвенційних, видів збройних конфліктів. Застосування додаткових термінологічних «наліпок» для нинішніх конфліктів, їхнє нав'язливе повторювання поза поглибленою рефлексією над сутністю справи змушує деяких експертів сумніватися, чи варто взагалі говорити про появу нових форм ведення війн? Чи, може, коректніше розглядати новітні конфлікти як застосування класичних силових засобів та стратегій, чия ефективність посилена сучасними розвиненими технологіями та поєднана зі свідомим використанням вразливих місць безпекових структур західного світу?⁷

Тактика гібридної війни з поєднанням різнорідних військових та невійськових засобів сама по собі не є новою. Новацією, як підтверджує російсько-українська агресія, є цілеспрямоване використання особливостей сучасного безпекового довкілля для ведення гібридних воєнних дій на територіях країн із невизначеного, буферного, простору – між державами з демократичними та авторитарними режимами. Буферні країни навіть у біполярному світі були джерелом підвищеної небезпеки. *А в умовах глобалізованого світу та гібридних війн ризику від існування таких буферних утворень значно підвищилися, що, разом зі зруйнованою системою надійних міжнародних гарантій, ставить під сумнів будь-які ідеї використання новітнього поділу світу між великими державами як інструменту міжнародної стабілізації.*

Гібридна війна як парасольковий термін

Поняття гібридної війни не відкидає традиційних поглядів на війну, а радше доповнює їх з урахуванням динамічних змін у міжнародному безпековому довкіллі та інших суттєвих чинників, що впливають на методи ведення війн. Військовий аналітик Ф. Гоффман, теоретик концепції гібридної війни, який увів цей термін до широкого обігу, виходив власне із тези про наявність спадковості у війнах усіх часів, про актуальність історичних уроків і прийомів ведення війн та поведінки ворогів, описаних ще Фукідідом. Водночас Гоффман спробував сформулювати принципово нові узагальнені характеристики сучасних конфліктів. Центральною в його концепції є теза про посилення *тенденції до конвергенції у сучасних конфліктах*, яка виявляється у зближенні та взаємному проникненні (поєднанні) аспектів війни, які прийнято відокремлювати: фізичного і психологічного вимірів, кінетичної і некінетичної зброї, учасників та неучасників бойових дій.

⁷ Antulio J. Echevarria II. Operating in the Gray Zone: An Alternative Paradigm for US Military Strategy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pubs/display.cfm

Конвергенція охоплює, на його думку, регулярні мілітарні сили і проксі-угруповання, вона стирає межу між державними і недержавними суб'єктами бойових дій, а також їхніми неоднаковими збройними потенціалами. Ця тенденція змінює форми (модальності) ведення війни, а традиційні категоріальні розрізнення між тероризмом, конвенціональними військовими діями, криміналом, іррегулярними війнами втрачають, на думку Гоффмана, своє практичне значення.⁸

Таким чином, попри аргументи проти терміна «гібридна війна» неможливо заперечувати, що сучасні форми ведення війн породжують значну кількість нових військових, правових, а також соціальних, моральних та інших проблем, що вимагають невідкладних вирішень. У цьому контексті вважаємо за доцільне трактувати назву «гібридна війна» як т. зв. парасольковий термін (*umbrella term*), що покриває різні аспекти цього явища та уможливорює інтегрування і відносно цілісне розуміння широкого набору пов'язаних з ним різноманітних та різноспрямованих підходів. Парасольковий термін, за визначенням, не пропонує єдиної несуперечливої теорії або взаємодоповнювальних концепцій для всіх випадків ведення гібридних бойових дій. Його роль полягає в тому, щоб віднайти спільні характеристики гібридної війни або принципи варіювання сукупностей її ознак,⁹ а також стати на заваді небажаному розпошенню наявних підходів і стимулювати пошук теоретично обґрунтованих та ефективних практичних рішень.

Ще одна перевага трактування гібридної війни як парасолькового терміна полягає у знятті суперечності, що виникає при вживанні термінів «гібридні війни», «гібридні бойові дії», «гібридні загрози», «гібридний противник» як контекстуальних синонімів у сучасних експертних дослідженнях, доктринальних документах тощо. Підставою для синонімізації слугує ознака гібридності (змішаності, комплексного поєднання, складеності) конвенційних, неконвенційних та невійськових методів: чи то в ролі загроз, чи під час ведення реальних бойових дій, чи як ознака потенційного або реального нападника (гібридного противника).

Таким чином, певні логічні і змістовні невідповідності, наявні у концепті гібридної війни, не є аргументом на користь відмови від терміна і заперечення сенсу його застосування. Про це свідчить наш аналіз концептуалізації уявлень про природу сучасних воєнних конфліктів на основі опису сукупності нових термінів, що виникають у контексті технологічних та політичних змін і відбивають напрями наявних теоретичних пошуків.

Типізація сучасних воєнних конфліктів

Існує багато усталених уявлень про типи війн. Вони є репрезентаціями загального конструкта війни як антагоністичного руйнівного зіткнення сторін, з подальшою конкретизацією, редукцією до певного методу, режиму, форми ведення війни, які беруться як характерні ознаки типів війн.

Нові воєнні теорії зазвичай виникають разом із виникненням нових воєнних феноменів, які потребують розробки мистецтва ведення війни в нових умовах з новим інструментарієм. Загалом типологічні теорії війн, за деякими винятками, є умоглядними. Вони базуються на стратегічних проєкціях майбутнього, з огляду на те, що певний метод ведення війни стає, або стане далі, універсальним.¹⁰ А втім, уявлення про типи війн у своїй сукупності впливають на формулювання доктрин і бойових статутів, які мають практичне застосування.

⁸ Hoffman, F.G. Hybrid Warfare and Challenges. // JFQ. – January 2009. – № 52. – National Defense University Press.

⁹ Про категоризацію війн за принципом змінних наборів спільних рис докладніше див.: Яворська Г.М. Концепт «війна»: семантика і прагматика // Стратегічні пріоритети. Серія: Філософія. – 2016. – № 1. – С. 14–23.

¹⁰ Renz B.; Smith H. Russia and hybrid warfare – going beyond the label. Project «Russia and Hybrid Warfare: definitions, capabilities, scope and possible responses». Funded by the Finnish Prime Minister's Office, government's analysis, assessments and research activities [Електронний ресурс]. – January 2016. – P. 2–4. –

Слід підкреслити, що опрацювання теоретичних питань про нові типи війн в умовах прогнозування майбутніх загроз у контексті наявних у світі конфліктів та осмислення попереднього історичного досвіду докорінно відрізняється від потреби невідкладного осмислення та реагування на ситуацію агресії «тут і зараз». Однак вважати, що ситуація ведення бойових дій позбавляє від потреби вирішення теоретичних питань, було б драматичною помилкою, оскільки в умовах війни правильна оцінка сутності воєнних явищ безпосередньо пов'язана з розробкою та перевіркою на практиці засобів оборони, захисту від агресії. Для України на сьогодні це питання є ключовим.

Найбільш розробленою у сучасній військовій науці є теорія *звичайної, або конвенційної (conventional), війни*. Її можна охарактеризувати як війну звичайними озброєннями звичайними методами, що ведеться державами з використанням регулярних військ. Така війна складається з операцій, які, у свою чергу, включають битви і бої наступального або оборонного характеру.

У рамках теорії звичайних війн у 1980-ті роки почали формуватися уявлення про їх покоління.¹¹ *Перше покоління війн* асоціюється з масованим використанням гладкоствольної зброї у статичних, неманеврених битвах, апофеозом яких були наполеонівські війни. *Друге покоління* пов'язане з появою нарізної зброї і можливостями стратегічних перекидань військ за допомогою залізниці. Використання зброї і людської сили залишалось масованим. Прикладом є Перша світова війна. *Третє покоління* пов'язане з появою важкої бронетехніки, яка дозволяла здійснювати глибокі тактичні і оперативні маневри, які іноді вели до перемоги у *блискавичній війні (Blitzkrieg)*. Прикладом є Друга світова війна.

Згідно з теорією поколінь війн, два перших вважаються *лінійними війнами*, оскільки в них боротьба ведеться через пряме зіткнення бойових порядків, або ліній. З третього покоління можна говорити про *нелінійну війну*, в якій перевага досягається через маневр, тактичну і оперативну майстерність використання військових інструментів. У цьому розумінні всі сучасні війни нелінійні.

Війни четвертого покоління військові теоретики уявляли як певною мірою футуристичний феномен, у якому провідну роль відіграють проривні технічні інновації, такі як високоєфективна зброя спрямованої дії (лазери, електромагнітні гармати і т. ін.), дистанційно керовані пристрої і роботи, комп'ютеризовані мережі зв'язку, інформації та спостереження. Технології, як передбачалось, мали кардинально змінити форми і методи ведення війни. В чистому вигляді прикладів таких війн досі не існує. Однак під загальною «шапкою» назви війн четвертого покоління зрештою виникла ціла низка більш прикладних теорій, зокрема, теорії мережевоцентричної війни і гібридної війни.

Концепція *мережево-центричної війни (network-centric warfare)* є суто американською. Вона пов'язана з так званою революцією у військових справах (*Revolution in Military Affairs, RMA*) після операції США у Перській затоці у 1991 р. Ідея мережево-центричної війни полягає у досягненні максимальної адаптивності дій військ завдяки майже тотальному застосуванню інформаційних технологій, які розповсюджуються до рівня окремих бойових одиниць. У такій війні окремі підрозділи здатні діяти автономно і, водночас, узгоджено в єдиній системі для досягнення спільної мети перемоги.

Концепція мережево-центричної війни інкорпорована у доктрини і бойові статuti збройних сил США. Вона передбачає можливість застосування регулярних військ проти будь-якого противника. У такому розумінні можна говорити про сучасну звичайну війну, як її бачать у

Режим доступу: http://www.helsinki.fi/aleksanteri/english/publications/presentations/papers/ap_1_2016.pdfhttp://www.helsinki.fi/aleksanteri/english/publications/presentations/papers/ap_1_2016.pdf

¹¹ Lind William S., Nightengale Keith, Schmitt John F., Sutton Joseph W., Wilso Gary I. The Changing Face of War: Into the Fourth Generation [Електронний ресурс] // Marine Corps Gazette. – Oct. 1989. – Режим доступу: <https://www.mca-marines.org/files/The%20Changing%20Face%20of%20War%20-%20Into%20the%20Fourth%20Generation.pdf>

США. Ця концепція впливає на погляди щодо ведення війни інших провідних країн, здатних використовувати сучасні інформаційні технології.

Антиподом звичайної війни є **неконвенційна війна** (*unconventional war*). До цієї категорії можна віднести всі війни, методи ведення яких не є «звичайними». Тому цей термін занадто широкий для прикладного використання у конкретних випадках. Неконвенційними є, наприклад, війни, які б могли вестись, але досі не велися, з переважним використанням неконвенційної зброї, якою є зброя масового ураження. Достатньо глибоко розроблена теорія **ядерної війни**, як обмеженої, так і глобальної. Уявлення про **хімічну війну** і **біологічну війну** більш локальні. Деякі епізоди Першої світової війни іноді позначаються як «хімічна війна».

Треба зауважити, що застосування збройних сил більшості провідних країн у звичайній війні з другої половини ХХ ст. передбачає можливість дій з обмеженим використанням ядерної, хімічної, біологічної та радіологічної зброї (власним або з боку противника). Тому говорити про інший тип війни в цьому контексті можна, тільки якщо використання певного типу неконвенційної зброї стає домінуючим.

У більшості випадків термін «неконвенційна війна» є синонімом **ірегулярної війни** (*irregular war*). Суб'єктами таких війн є різноманітні недержавні актори, які використовують методи, не характерні для регулярних військ держав. Їх дії проти державних акторів є, зазвичай, асиметричними. Тому війни державних і недержавних суб'єктів є **асиметричними війнами**. Сторони використовують свої найбільш ефективні інструменти, спрямовуючи їх проти точок уразливості противника, які є принципово різними. Залежно від конкретних обставин використовують уточнювальні терміни для опису особливостей ірегулярної війни: **громадянська війна**, **партизанська війна**, **повстанська війна** (як антипод – **контрповстанська війна**).

Існують дві лінії теоретичної розробки концепції ірегулярної війни. Перша пов'язана зі свідомим використанням ірегулярних методів. Друга – з контрметодами ведення війни проти «ірегулярного противника» (який, зазвичай, проти державних акторів діє асиметрично).

Організовані партизанські рухи використовувалися під час Другої світової війни, особливо з боку СРСР. Після її завершення цей радянський досвід був використаний при створенні системи територіальної оборони, яка мала посилювати дії військ, у тому числі через організований опір населення на окупованій противником території. Радянська доктрина відбивала уявлення про «народну війну», або «вітчизняну війну», в якій тотально використовуються всі можливості боротьби з ворогом.

Методи повстанської війни були доведені до рівня універсальної концепції колишнім офіцером Російської імператорської армії Є. Месснером у 1950-ті роки. Він розробив теорію «**мятеж-війни**».¹² В сучасній Росії ці напрацювання знаходять втілення у її війні проти України для організації російських військ на окупованих українських територіях. У ретроспективі свідоме використання ірегулярних методів можна побачити в радянській теорії «світової революції» до початку Другої світової війни, яка була швидко відкинута на рівні ідеології, однак збереглась у роботі радянських спецслужб. Після Другої світової війни колишній СРСР спонсорував різних недержавних акторів, які застосовували ірегулярні методи у гарячих точках.

США, зіткнувшись з проблемою ірегулярних дій противника під час операцій в Іраку та Афганістані, розробили методи **протиповстанської війни** (*counterinsurgency war*, *COIN*) та імплементували їх у бойових статутах. Аналогічні методи існують у збройних силах європейських країн, які у минулому мали колонії.

В ірегулярній війні використовуються, у тому числі, терористичні і кримінальні методи. Однак використання назв «**терористична війна**» або «**кримінальна війна**» не є власне термі-

¹² Теорія викладена в праці «Мятеж – имя третьей всемирной», виданій невеликим тиражем у 1960 р. у Буенос-Айресі.

нологічним. У 2000-ні роки у США адміністрацією Дж. Буша-молодшого було сформульовано доктрину «війни з терором» (*war on terror*). Було визначено ворога, яким була проголошена «вісь зла» із кількох країн-ізгоїв (*rogue states*) і спонсорованих ними терористичних мереж, і головну загрозу, яка полягала у поєднанні терористичних методів і високих технологій.¹³ Зараз ця доктрина значною мірою втратила звучання, однак вона вплинула на концепцію гібридних конфліктів і позначилася на міжнародно-правовому аспекті сучасного розуміння війни.¹⁴

Термін «війна» у широкому сенсі застосовується у сферах, які не передбачають будь-якого використання військової зброї, наприклад, *інформаційна, економічна, політична війна*. У кожному випадку можна говорити про певні характерні методи дій у названих сферах, однак у традиційному (буквальному) сенсі вони є тільки компонентами «воєнної війни». Їхня абсолютизація як окремих видів війни є спірною. Натомість *принциповою для розуміння специфіки гібридної війни є ідея функціонального перетворення на зброю традиційно невійськових засобів силового впливу та об'єднання їх на цій підставі з власне військовими методами*.

¹³ Шевцов А., Їжак О. Доктрина Буша: теорія і практика застосування сили // Стратегічна панорама. – 2003. – № 3–4.

¹⁴ *Final Report on the Meaning of Armed Conflict in International Law* [Електронний ресурс] // The Hague Conference (2010). Use of Force / International Law Association. – Режим доступу: <http://www.ila-hq.org/download.cfm/docid/2176DC63-D268-4133-8989A664754F9F87>

Таблиця 1.1.

Типізація воєнних конфліктів

Покоління	Типи		Стисла характеристика	
Перше	ЛІНІЙНІ	СИМЕТРИЧНІ	Масоване використання гладкоствольної зброї у статичних, неманеврених битвах	
Друге			КОНВЕНЦІЙНІ	Використання нарізної зброї і можливості стратегічних перекидань військ за допомогою залізниці. Використання зброї та людської сили залишалося масованим. Прикладом є Перша світова війна
Третє		КОНВЕНЦІЙНІ	Використання важкої бронетехніки, яка дозволяла здійснювати глибокі тактичні і оперативні маневри. Прикладом є Друга світова війна. Пов'язаний термін – <i>блискавична війна (Blitzkrieg)</i>	
		НЕКОНВЕНЦІЙНІ	Використання зброї масового ураження (ядерної, хімічної, біологічної, радіологічної) як головного інструменту, що кардинально змінює характер використання конвенційних сил. Можливість таких війн опрацьована на рівні воєнної теорії та доктрин. Мали місце окремі епізоди використання та навчань. Пов'язані терміни: <i>ядерна війна, хімічна війна, біологічна війна</i>	
Четверте	НЕЛІНІЙНІ	АСИМЕТРИЧНІ	РЕГУЛЯРНІ	Широке застосування інформаційних технологій і новітніх систем озброєння з досягненням максимальної адаптивності дій військ до мінливої ситуації в зоні бойових дій. Війна ведеться державою проти будь-якого противника. Прикладом є американська доктрина <i>мережево-центричних війн</i>
			ІРРЕГУЛЯРНІ	Партизанські, повстанські, терористичні і кримінальні дії, у тому числі проти регулярних військ. Хоча це давній метод, у новітні часи спостерігається тенденція до цілеспрямованого використання цих загалом стихійних інструментів. Пов'язані терміни: <i>партизанська війна, повстанська війна, «мятеж-війна», кримінальна війна, війна з терором</i>
			НЕВОЄННІ	Виключне або переважне використання економічних, політичних, інформаційних та інших невійськових засобів для досягнення еквіваленту воєнної перемоги. Пов'язані терміни: <i>економічна війна, політична війна, кібервійна</i>
			СКЛАДЕНІ	Одночасне використання проти противника регулярних, або основних, військ та іррегулярних, або повстанських, сил за єдиним планом під об'єднаним командуванням. Це давній метод, який став особливо актуальним із розповсюдженням іррегулярних конфліктів
			ГІБРИДНІ	Одночасне й адаптивне застосування тісно об'єданого набору звичайних озброєнь, іррегулярної тактики, тероризму, кримінальних дій та невійськових інструментів. Гібридні війни можуть розглядатись як особливий випадок складених війн, який почав проявлятися повною мірою тільки в останні роки

У 1948 р. автор теорії стримування Дж. Кеннан написав меморандум для Державного департаменту, в якому висунув концепцію «політичної війни» як застосування теорії Клаузевіца у мирний час, і доводив необхідність створення інституційних механізмів координування дій у цій сфері. Кеннан розумів «політичну війну» як «застосування усіх засобів, крім воєнних, що є в розпорядженні держави, для досягнення національних цілей».¹⁵ Використання терміна «війна» у цьому конструкті є розширеним, але не суто фігуральним, хоча й суперечить начебто вказівці на обмеження досягнення національних цілей усіма засобами, крім воєнних (*short of war*). Проте в такого роду документах розширене розуміння війни відповідає розширенню самого явища війни в новій політичній і безпековій реальності, що почала складатися після Другої світової війни.

Як бачимо, майже всі визначення типів війни даються через основний *метод* або сукупність засобів її ведення. Через метод визначаються сутнісні характеристики: війна, в якій він застосовується, противник, який його застосовує, і загроза, яку цей метод несе. Важливо, що більшість визначень типів війн, які даються у такий спосіб, не виключають імовірності методологічної помилки. Абсолютизація методу здатна викривити розуміння конкретного виду війни. Крім того, виникає ситуація, коли воєнні дії, види загроз і противник-агресор об'єднуються за допомогою спільного означення від назви методу (напр. *гібридна війна*, *гібридна загроза*, *гібридний противник*) і можуть виступати, за певних умов, як недиференційовані сутності.

Існує ще одна системна проблема визначення війни через метод її ведення. Метод не дає відповіді на питання про причини і цілі війни, понад те, метод війни як такий не розкриває її стратегію. Розуміння методу не дає відповідей на запитання, для чого ведеться війна, що є перемогою або програшем та яка ціна війни. Таким чином, названі питання потребують окремого розгляду.

Визначення поняття «гібридна війна»

Термін «гібридна війна» у сенсі нового типу конфлікту не має усталеного спільного визначення ні в Україні, ні в інших країнах. Динаміка явища також вимагає коригувань та уточнень. Ми можемо описати те, що розуміємо під гібридною війною Росії проти України, систематизувати її складники і визначити певні закономірності, спираючись на емпіричне наповнення поняття. У теоретичному ж плані спостерігаємо послідовний процес розширення та узагальнення змісту концепту: від назви для нових прийомів ведення воєнних дій з поєднанням військових та невійськових засобів до ідеї про появу війни нового типу і, зрештою, до гіпотези про гібридну війну як новітній вид глобального протистояння у сучасному нестабільному безпековому довіллі.

Уперше поняття «гібридна війна» виникло в США. Тому необхідні деякі пояснення щодо перекладів з англійської. Термін *гібридний*, як запозичений і відомий в українській мові, не викликає різночитань з англійським *hybrid*. Він означає поєднання різнорідних елементів у цілісному фізичному об'єкті, явищі, або дії. Термін «війна», якому відповідає англійське слово *war*, став широко використовуватись з означенням *hybrid* (гібридна) тільки з початком російської агресії проти України. До цього в аналізах гібридної війни переважало використання терміна *hybrid warfare*, що буквально означає «гібридні засоби ведення війни». Цей факт слід підкреслити особливо: ***російська агресія спонукала до розширення змісту концепту, стимулювала процес осмислення гібридної війни як окремого феномена.***

¹⁵ *Kenan, G.* The inauguration of organized political warfare. Policy Planning Staff Memorandum [Електронний ресурс]. – Washington, May 4, 1948. – Режим доступу: <http://academic.brooklyn.cuny.edu/history/johnson/65ciafounding3.htm>

Отже, англійське *war* стосується феномена війни як такого, воно позначає стан та ситуацію воєнного конфлікту. Натомість слово *warfare* відсилає до сукупності засобів та особливостей ведення війни. Дослідники гібридної війни, які переважно були військовими, намагалися визначити специфіку новітнього методу ведення війни, а питання про появу нового виду війни, нового феномена виникло пізніше. Тому буде коректним простежити становлення змісту поняття «гібридна війна» з моменту визначення її основного методу.

Термін *hybrid warfare* з'явився у військовому середовищі США, конкретно – у Корпусі морської піхоти. У відкритій літературі появу цього терміна можна простежити до 1998 р., коли Р. Волкер визначив його як перетинання звичайної війни зі спеціальними операціями і простежив його прояви, починаючи з війни США за незалежність.¹⁶ Він доводив, що організація морської піхоти є гібридною за природою і ставив питання про те, що інші роди військ у нових умовах мають застосовувати цей досвід.

Через кілька років В. Немет спробував довести, що розповсюдження «гібридних спільнот» (*hybrid societies*) актуалізує «гібридне ведення війни» (*hybrid warfare*) і вимагає розбудови «гібридних сил» (*hybrid forces*).¹⁷ Термін «гібридна війна» став широко популярним завдяки Ф. Гоффману. У 2007 р. він дав таке визначення: «Гібридні війни поєднують у собі цілу низку різних режимів ведення війни, включаючи звичайні можливості, іррегулярну тактику і формування, терористичні акти, зокрема, невивіркове насильство і примушення, кримінальний безлад».¹⁸

Для концептуалізації поняття гібридної війни важливе значення мало формування у США уявлень про «сполучену війну» (*compound war*). Теорія була сформульована 1996 р. Т. Гюбером. Вона містить компактне і зрозуміле визначення основного методу цієї війни: «Сполучена війна – це одночасне використання проти противника регулярних, або основних, військ та іррегулярних, або повстанських, сил».¹⁹

Гюбер відштовхнувся від досвіду невдалої операції наполеонівських військ на Іберійському півострові, проти яких виступали регулярні іспанські війська, що захищали міста, і повстанці, які руйнували лінії постачань. На низці інших історичних прикладів він описав, як звичайна та іррегулярна війна можуть бути поєднані. Гюбер увів поняття «оператора сполученої війни», під яким розуміється необхідність загального командування – особи або структури, яка одночасно розпоряджається і звичайними, й іррегулярними інструментами ведення війни. Таким чином, він указав на те, що нова якість виникає через організаційні зміни, які дозволяють застосовувати відомі методи у новий спосіб.

Важливою з точки зору сучасного дискурсу формою сполученої війни є «фортифікована сполучена війна» (*fortified compound war*). Така війна відзначається тим, що основні сили більш слабого противника у тій чи іншій спосіб захищені від прямої атаки. Інструментом фортифікації (у загальному сенсі – посилення) може виступати будь-що, наприклад, неприступна територія, або наявність в «оператора» потужного зовнішнього союзника, який не допускає

¹⁶ Walker, R.G. SPEC FI: the United States Marine Corps and Special Operations [Електронний ресурс] / Naval Postgraduate School. – Monterey, California, December 1998. – Режим доступу: <http://calhoun.nps.edu/bitstream/handle/10945/8989/specfiunitedstat00walk.pdf?sequence=1>

¹⁷ Nemeth, W. J. USMC, Future War and Chechnya: A Case for Hybrid Warfare [Електронний ресурс] / Naval Postgraduate School. – Monterey, CA, June 2002. – Режим доступу: http://calhoun.nps.edu/bitstream/handle/10945/5865/02Jun_Nemeth.pdf?sequence=1&isAllowed=y

¹⁸ Hoffman, F.G. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars / Potomac Institute for Policy Studies. – Arlington, VA, 2007. – P. 14. – Режим доступу: http://www.potomacinstitute.org/images/stories/publications/potomac_hybridwar_0108.pdf

¹⁹ Huber, T.M. Compound Warfare: A Conceptual Framework [Електронний ресурс] // Compound Warfare: That Fatal Knot/ Thomas M. Huber, ed.; US Army Command and General Staff College Press. – Fort Leavenworth, KS, 2002. – P. 2. – Режим доступу: http://books.google.com.ua/books?id=q54NDbdVmJMC&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=true

прямої атаки на основні сили свого сателіта.²⁰ У деяких дослідженнях доводиться, що війна Росії проти України є «сполученою», але не «гібридною».²¹ Але за такими спробами «перекваліфікації» проглядає прагнення нав'язати фальшиву інтерпретацію російсько-української війни як внутрішнього українського конфлікту (громадянської війни), замаскувати той факт, що це війна, яку насправді веде РФ проти України, спочатку анексувавши Крим, а далі на території Донбасу власними регулярними збройними силами за допомогою місцевих проксі-формувань.

Гюбер у 1996 р. в іншій термінології виклав по суті ту саму ідею, що й через кілька років теоретики гібридної війни. Причому в деяких аспектах він зробив це точніше і компактніше. Гоффман, який аналізував цей феномен через 10 років, спочатку залишив поза увагою теорію «сполученої війни» і тільки потім її врахував, модифікувавши власну теорію. У 2009 р. він визначив гібридну війну як особливий випадок «сполученої війни», в якому досягається більша інтеграція різнорідних інструментів на нижчому рівні.²² Гоффман уточнив своє визначення за рахунок використання характеристики «одночасний» (здається, він спочатку просто випустив з уваги аспект одночасності, який уже містився у визначенні Гюбера) і *fused*, тобто «тісно об'єднаний». У 2012 р. він виклав оновлену формулу: «Гібридний опонент – це будь-який противник, який одночасно і адаптивно застосовує тісно об'єднаний набір звичайних озброєнь, іррегулярної тактики, тероризму і кримінальних дій на бойовому просторі для досягнення бажаних політичних цілей».²³

Імплементация поняття «гібридність» в оборонному будівництві

У 2010 р. Рахункова палата США (*United States Government Accountability Office*) за запитом Підкомітету з тероризму, нетрадиційних загроз і можливостей Комітету зі Збройних сил Палати представників провела дослідження щодо готовності збройних сил США діяти в умовах «гібридного ведення воєнних дій»²⁴ з боку противника. Було з'ясовано, що хоча термін «гібридний» використовується в деяких стратегічних документах збройних сил, поняття гібридної війни не включено до військових доктрин.

Командування всіх видів збройних сил вважало, що оскільки концепція «гібридності» по суті дорівнює вже інкорпорованій концепції «повного спектра» ведення війни, додаткове визначення тільки обмежує можливі дії і несе загрозу неврахування важливих непередбачуваних факторів. Визнавалося, що гібридність має додаткові нюанси, але не тією мірою, щоб змінювати доктрини. Причому, на думку командування Корпусу морської піхоти, всі аспекти гібридності були вже повною мірою враховані, навіть без використання цього терміна, а командування Сил спеціальних операцій взагалі вважало, що термін «гібридність» не несе для них жодної новизни. Слід додати, що порівняно з визначенням Гоффмана, дослідження Рахункової палати США додало до елементів гібридної війни кіберскладову.

²⁰ Там само – С. 3.

²¹ *Minasyan, S.* «Hybrid» vs. «Compound» War: Lessons from the Ukraine conflict [Електронний ресурс] // PONARS Eurasia Policy Memo. – November 2015. – No. 401. – Режим доступу: http://www.ponarseurasia.org/sites/default/files/policy-memos-pdf/Perp401_Minasyan_Nov2015.pdf

²² *Hoffman, F. G.* Hybrid vs. compound war. The Janus choice: Defining today's multifaceted conflict [Електронний ресурс] // *Armed Forces Journal International*. – October 2009. – Режим доступу: <http://armedforcesjournal.com/hybrid-vs-compound-war/>

²³ *Hoffman, F. G.* Perspectives on the Future Security Environment, statement before the Subcommittee on Intelligence and Emerging Threats and Capabilities [Електронний ресурс] / House Armed Services Committee. – U.S. House of Representatives, February 13, 2012. – P. 3. – Режим доступу: <http://docs.house.gov/meetings/AS/AS26/20130213/100261/HHRG-113-AS26-Wstate-HoffmanF-20130213.pdf>

²⁴ *Hybrid Warfare* [Електронний ресурс] / United States Government Accountability Office. – Washington, DC, USA, September 10, 2010. – Режим доступу: <http://www.gao.gov/new.items/d101036r.pdf>

Схожа ситуація склалася і в НАТО – як на рівні організації в цілому, так і в окремих країнах-союзниках. Гібридність сучасних загроз і методів ведення війни враховується у стратегічних документах, але не до рівня імплементації специфічних методів, які б можна було визначити виключно як гібридні і ніякі інші. Так, британські військові замість терміна *hybrid* у визначенні нових методів ведення війни надають перевагу термінові *ambiguous*, який можна перекласти як «нечіткий», «невизначений». Але британський термін *ambiguous warfare* синонімічний американському *hybrid warfare*.²⁵

Уявлення про гібридні загрози вплинули на зміст Стратегічної концепції НАТО 2010 року, але без згадки терміна, і знайшли конкретне відображення у низці стратегічних документів, зокрема у «Загальній концепції військового внеску для протидії гібридним загрозам». Цей документ містить таке визначення: «Гібридні загрози – це такі загрози, які створюються противником, здатним до одночасного застосування звичайних і нетрадиційних засобів в адаптивний спосіб для досягнення своїх цілей».²⁶ Тобто воно майже збігається з наведеними вище визначеннями Гюбера і Гоффмана. У грудні 2015 р. Генсек НАТО Є. Столтенберг заявив про прийняття Альянсом нової стратегії щодо гібридної війни і підкреслив необхідність комплексного підходу до гібридних загроз, яку поєднують у собі різні види загроз.²⁷

З точки зору воєнного будівництва, питання розбудови гібридних сил, здатних протистояти гібридній загрозі, значною мірою зводиться до питання єдиного управління компонентами гібридної війни. Історично флот і сухопутні сили, навіть їх окремі формування, існували відокремлено. Ознаки цього зберігаються досі. У XIX ст. поява у прусській армії генерального штабу була рішучим кроком до інтеграції родів і видів збройних сил на стратегічному рівні. У 1980-ті у США законом Голдуотера – Ніколса були запроваджені міжвидові (*joint*) командування збройних сил оперативного рівня.

У 1990-ті у рамках НАТО була сформульована концепція багатонаціональних міжвидових тактичних сил (*combined joint tactical forces*). Хоча вона не була реалізована повною мірою, але дала поштовх до більш глибокої інтеграції сил на нижчому рівні під єдиним командуванням в рамках Сил реагування НАТО і Бойових тактичних груп ЄС. В операції НАТО в Афганістані застосовувалися Команди реконструкції провінцій (*Provincial Reconstruction Teams*), які включали військовий і цивільний компоненти.

Концептуально можна говорити про те, що у гібридній війні реалізується принцип єдиного центру керування (штабу) звичайних та іррегулярних сил (включаючи інформаційні, терористичні і кримінальні елементи). Не всі військові фахівці вважають, що гібридне ведення війни є новим явищем. Але більшість погоджується, що «гібридність», тобто, за визначеннями Гоффмана, одночасне й адаптивне застосування поєданого набору інструментів боротьби несе нову якість. Передусім це стосується питань управління, що забезпечує координацію військових і невійськових засобів ведення воєнних дій.

²⁵ Giles, K. Russia's 'New' Tools for Confronting the West Continuity and Innovation in Moscow's Exercise of Power [Електронний ресурс] / Chatham House; the Royal Institute of International Affairs. – London, March 2016. – P. 7. – Режим доступу: <http://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/publications/research/2016-03-21-russias-new-tools-giles.pdf>

²⁶ *Bi-SC Input for a New Capstone Concept for the Military Contribution to Countering Hybrid Threats* [Електронний ресурс] / IMSM-0533-2010. – September 29, 2010. – P. 2. – Режим доступу: https://www.act.nato.int/images/stories/events/2010/20100826_bi-sc_cht.pdf

²⁷ *Press conference by NATO Secretary General Jens Stoltenberg following the meeting of the North Atlantic Council in Foreign Ministers session* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_125362.htm?selectedLocale=en

1.3. Роль перспективи в гібридній війні

Позиція НАТО і США

Говорячи про сучасне розуміння гібридних війн і гібридних загроз, слід підкреслити, що концептуально ці поняття формувалися у західних військових оборонних структурах, насамперед військових структурах США, з проекцією на майбутні війни і з метою побудови національної стратегії протистояння новим загрозам.

У Національній оборонній стратегії США 2005 р. новітнім загрозам було приділено окрему й особливу увагу. Позиція США та країн НАТО вибудовувалась у стратегічному плані для протидії ймовірним викликам і загрозам гібридного типу.

Поява нових форм ведення війни розширила спектр викликів, що відтепер включає, на додачу до традиційних загроз, також іррегулярні, терористичні і дезорганізаційні загрози (*disruptive threats*), пов'язані із застосуванням новітніх технологій і розрахованих на неочікуваний руйнівний ефект (кібербезпека, використання соціальних мереж тощо). Набір новітніх викликів і загроз продовжує розширюватися, але окреслена загальна тенденція до конвергенції, або розмивання традиційних розрізень, у сфері безпекових загроз продовжує діяти і посилюватися, як свідчить російсько-український гібридний конфлікт.

Слід відзначити також, що уявлення про новітні й майбутні війни після терористичного нападу на США 11 вересня 2001 р. формувалися під впливом концепції війни з терором та базувалося на провідній ролі асиметричних загроз, зокрема, створюваних противником з меншим військовим потенціалом. Це вплинуло на формування поняття гібридної війни, типовим прикладом якої вважається Друга ліванська війна 2006 р., під час якої угруповання Хізбалла, що значно поступалося за військовим потенціалом Ізраїлю, змогло завдати відчутних ушкоджень противнику і виявити слабкі місця в обороні Ізраїлю завдяки координованому застосуванню гібридних угруповань, що складалися з бойовиків та регулярних військ. Війна викликала занепокоєння також у США, ставши поштовхом для розробки теорії гібридної війни, з фокусом як на причинах успіху слабшого противника, так і на вразливих місцях оборони об'єктивно сильнішого суперника.

Однак деякі елементи концепції гібридної війни, розроблені на прикладах подій десятилітньої давнини під впливом війни з терором, потребують уточнень. Як показує російсько-український конфлікт, гібридна війна не завжди є засобом, який противник з меншим потенціалом використовує проти сильнішого у військовому та економічному плані ворога.²⁸ Слід нагадати також, що війна з терором розгорталася у контексті завершення холодної війни, в умовах формування постбіполярного світу, коли США залишилися єдиною суперпотугою, а РФ розглядалася як партнер НАТО. Головними противниками Західного світу стали «Аль-Каїда», «Талібан», потім ІДІЛ.

Розрахунки для протистояння майбутнім конфліктам вибудовувалися з головною опорою на новітні військові технології (*smart power*), поряд з новими методами дій в інформаційній сфері та розробкою цифрових технологій. У Сполучених Штатах та в НАТО (і частково в ЄС) почали формуватися безпекові стратегії, які спиралися на уявлення про те, що майбутні військових конфліктів визначатимуть іррегулярні війни у «сірих зонах», що перетворюються на джерело головних загроз міжнародній безпеці. Натомість застосування звичайних озброєнь

²⁸ Щоправда, якщо виходити з концепції, обстоюваної РФ, стосовно того, що Росія на території України веде війну з США і Заходом, тоді теза про специфіку гібридної війни як війни слабшого проти сильного могла би знов набути смислу. Однак наразі на підтвердження російської концепції не вистачає фактів.

(за відсутності «великого противника», як під час холодної війни, коли таким противником був СРСР і країни ОВД), почало розглядатися як відносно менш важливе, що стало однією з причин послідовного зменшення видатків на оборону, скорочення конвенційних озброєнь та військових контингентів у значній частині країн – членів НАТО.

Адаптація до гібридних загроз

Уявлення про значне зниження ймовірності застосування засобів традиційних війн, про зменшення ролі «жорстких загроз», насамперед на Європейському континенті, виявилися передчасними. Тактичні й стратегічні прорахунки в оцінці та розумінні природи постбіполярного середовища безпеки, яких припустилися ключові безпекові міжнародні організації (НАТО, ЄС, ООН, ОБСЄ) стали однією з причин системної міжнародної кризи. Помилкове припущення про те, що в Європі не існує загрози війни, призвело до різкого скорочення або втрати значної кількості засобів колективної оборони і стримування. Це стосується ядерних сил НАТО, так само як і звичайних озброєнь.

Після закінчення холодної війни внаслідок зосередженості на кризовому врегулюванні та миротворчих операціях, а також на ідеї розвитку «розумної оборони» для протистояння загрозам із «сірої зони», зменшилася спроможність країн – членів НАТО вести повномасштабну конвенційну війну з високою інтенсивністю бойових дій. Йдеться не тільки про зменшення військового потенціалу та навичок ведення відповідних бойових дій військовими, але також про брак усвідомлення повного спектра наслідків такої війни з боку громадськості і політичних еліт країн НАТО. На відміну від сучасної агресивної Росії, в країнах Заходу немає ознак психологічної готовності подужати таку війну.²⁹

В умовах російської гібридної агресії проти України з виразною традиційною військовою складовою у діях російських регулярних збройних сил та забезпечених російською зброєю терористично-сепаратистських угруповань в ОРДЛО, відносна неготовність країн НАТО до конвенційної війни вплинула, на наш погляд, на відмову надати Україні допомогу летальною зброєю для оборони проти військових дій агресора на території Донбасу.

Наполягання західних партнерів на виключно мирному шляху розв'язання конфлікту в Україні також значною мірою зумовлене тією самою причиною. Ядерний шантаж РФ – не єдиний привід для відмови Заходу надати Україні зброю для оборони проти агресора.

Водночас Альянс виявився не вповні готовим до особливостей ведення сучасної гібридної війни на території Європи, під час якої застосування звичайних військових озброєнь синхронізується з активними діями в невійськових напрямках, спрямованими на руйнування економічної, політичної, інформаційної та інших життєво важливих систем країни, що стає об'єктом нападу.

У рамках вироблення нової стратегії адаптації НАТО до змін у міжнародному безпековому довіклі, надзвичайно важливим є прийняття нової стратегії щодо гібридної війни на саміті міністрів закордонних справ країн НАТО (01.12.2015 р.). Ця концепція вписується у загальну тенденцію – формування стратегії, що сфокусована на існуючих загрозах, а не наявних можливостях протистояння загрозам. Можливості слід розбудовувати залежно від наявних загроз, у цьому випадку гібридних.

Концепція протидії гібридним війнам базується на трьох складниках: підготовці, стримуванні, захисті (обороні). Вона включає необхідність діяти дуже швидко в умовах гібридних загроз, що вимагає підвищення рівня готовності й передбачає ключову роль сил спецоперацій.

²⁹ Clark W., Luik J., Ramms E., Shirreff R. Closing NATO's Baltic Gap. Report / International Centre for Defence and Security. – Tallinn, 2016. – P. 8.

Найголовніший момент полягає в тому, що НАТО вирішило вважати можливий гібридний напад на членів Альянсу підставою для того, щоб уводити в дію статтю 5 Вашингтонського договору. Отже, *у протистоянні гібридній війні ледь не ключовим питанням виявилось питання її кваліфікації як нападу, що дорівнює прямій військовій агресії*. Це рішення має саме по собі спричинити ефект стримування агресора.

Гібридна війна з погляду Росії

Водночас у РФ відбувалися протилежно спрямовані процеси у сфері стратегічного планування. Донедавна Москва продовжувала орієнтуватися на розвиток конвенційних військових сил і на міждержавне військово-зіткнення як ключовий варіант воєнного конфлікту. Надалі концепція сучасної війни в РФ була кардинально переглянута у напрямі застосування, на додачу до конвенційних засобів, іррегулярних утворень, та особливої уваги до використання інформації. Однак традиційна парадигма геополітичного мислення з наміром відтворити роль РФ як світової суперпотуги – спадкоємиці СРСР і переглянути програми для СРСР результати завершення холодної війни, продовжувала і продовжує домінувати.

Для розуміння підходів РФ до сучасних способів ведення війни необхідно враховувати характеристики російської стратегічної культури, одним із важливих складників якої є роль спецслужб³⁰ та факти «підривної» діяльності колишнього СРСР, об'єктами якої у різні періоди ставали Польща, Корея, територія Китаю.³¹

У процесі формування підходів РФ до сучасної війни ключову роль відіграли «кольорові» революції на пострадянському просторі, який Кремль вважає сферою своїх привілейованих інтересів. У визначенні причин виникнення «кольорових» революцій були використані ірраціональні конспірологічні теорії. Замість раціонального аналізу дезінтеграційних процесів, що відбувалися в країнах пострадянського простору і стояли на заваді постійним і малоуспішним намірам інтегрувати країни колишнього СРСР під своєю егідою (проекти ЄврАзЕС, ОДКБ), РФ звинуватила Захід в організації та фінансовій підтримці процесів зміни режимів у країнах, які вважала власними сателітами (включно з Грузією та Україною). Відповідно, термін «гібридна війна» у російському баченні перетворився на позначення дій Заходу, спрямованих на підрив впливу Росії в регіоні її «законних інтересів». Беручи до уваги всі сумніви щодо термінології і визначень, не можна відкинути той факт, що агресія Росії проти України мала нову гібридну якість, яка стала несподіванкою для більшості сучасних військових теоретиків і змусила їх розглядати концепцію гібридних війн під новим кутом зору.

Росія ніколи не використовувала в своїх стратегічних документах і доктринах термін «гібридний». Більше того, у Росії переважає думка, що не вона, а проти неї Захід веде гібридну війну, і це саме західна концепція. Однак у російському військово-стратегічному мисленні і діях можна побачити відбиття того самого феномена, який на Заході позначається як гібридна війна.

У Воєнній доктрині Росії міститься визначення характерної особливості сучасних воєнних конфліктів: «Комплексне застосування воєнної сили, політичних, економічних, інформаційних та інших заходів невійськового характеру, які реалізуються з широким використанням

³⁰ *Стратегічна культура Росії. Висновки для України* [Електронний ресурс]. – Ч. 1. – Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/video/editorial/read/48717/Cikavezna_lekcija_Strategichna_kultura_Rosiji_Vysnovky_dla?a_offset=

³¹ Нинішню російську гібридну агресію проти України також спочатку вважали війною цього типу, зазначаючи, що Путін діє за сталінським підручником. Див.: *Goble P. Stalin Invented Hybrid War, Not Vladimir Putin // Archival Record Shows*. – 2014. – November 5. – Режим доступу: <http://www.interpretermag.com/stalin-invented-hybrid-war-not-vladimir-putin-archival-record-shows/>; *Воронов В. «Зеленые человечки» Сталина: «гибридная война» была впервые опробована вовсе не в Крыму* [Електронний ресурс]. – 2014. – 03 ноября. – Режим доступу: / <http://ru.krymr.com/a/26671767.html>

протестного потенціалу населення і сил спеціальних операцій».³² Ця формула з'явилась у 2010 р. і збереглася після модифікації доктрини у 2014 р., уже після початку російської гібридної війни проти України. Те, що Гофман назвав «одночасним і адаптивним застосуванням», російські військові називають «комплексним застосуванням». Сутнісних відмінностей немає. Різниця тільки в термінології.

Російське бачення гібридності було на початку 2013 р. викладене начальником Генерального штабу Росії В. Герасимовим у такий спосіб: «Акцент методів протидії, що використовуються, зміщується у бік широкого застосування політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших невійськових заходів, які реалізуються із залученнями протестного потенціалу населення. Все це доповнюється воєнними заходами прихованого характеру, у тому числі, через реалізацію інструментів інформаційного протидії і через дію сил спеціальних операцій. До відкритого застосування сили, зазвичай під виглядом миротворчої діяльності і кризового врегулювання, перехід робиться тільки на якомусь етапі, в основному, для досягнення остаточного успіху в конфлікті».³³

Російський воєначальник говорив не про дії самої Росії. Він виклав конспірологічну російську версію про «арабську весну» і поставив завдання перед російською воєнною наукою знайти методи протидії. Помилкова оцінка призвела до розробки Росією власних методів гібридної війни, які вже невдовзі були застосовані проти України.

У російській доктрині особлива увага приділяється протестному потенціалу населення. З одного боку, це інкорпорація старого радянського досвіду створення партизанських рухів, з іншого – реакція на розповсюдження «кольорових» революцій. Росія не має доказів, але глибоко переконана, що «кольорові» революції – це технологія Заходу, яка використовується в рамках гібридної війни проти Росії.³⁴

Американське визначення гібридної війни і російська формула того ж явища, яке описується, однак не позначається спеціальним терміном, містять *дзеркальні відображення можливих дій потенційного противника*. Американська доктрина звертає увагу на кримінальні дії і кібератаки, російська – на «кольорові» революції, інформаційну боротьбу і використання військової сили під виглядом операцій з підтримання миру.

Можна побачити, що образ гібридного ворога в російській уяві гіпертрофований. Сон розуму, за відомим висловом, породив чудовисько і спонукав Росію відтворити його уявні дії. «Арабська весна» перетворилася на «кримську весну», «гібридні суспільства» знайшли втілення у так званих ДНР і ЛНР, «злочинна поведінка» досягла рівня політичної корупції і використання міжнародних кримінальних груп з політичними цілями, інформаційна боротьба була екзальтована до створення альтернативної реальності, яку РФ запровадила у внутрішньому інформаційному полі і намагається поширити за свої межі, у тому числі шляхом кібервійни. Не виключено, що одного дня знайдуться підтвердження розповсюдженим підозрам, що у новій хвилі тероризму, яка виникла з появою «Ісламської держави», присутній російський слід.

Наведене є характерними ознаками гібридної війни, яку веде Росія.

«Одночасне й адаптивне використання» елементів боротьби, кожний з яких значно оновлений і модернізований порівняно з історичними прикладами, дає потужний руйнівний ефект. Важливо розуміти головний напрям удару. Кожна війна має свій «центр тяжіння» (*center of*

³² *Военная доктрина Российской Федерации* [Електронний ресурс]. – 2014. – Декабрь. – С. 7–8. – Режим доступу: <http://static.kremlin.ru/media/events/files/41d527556bec8deb3530.pdf>

³³ *Герасимов В.* Ценность науки в предвидении. Новые вызовы требуют переосмыслить формы и способы ведения боевых действий // *Военно-промышленный курьер*. – 2013. – 27 февраля. – № 8 (476). – Режим доступу: <http://www.vpk-news.ru/articles/14632>

³⁴ Існує припущення, яке зробила російська журналістка Юлія Латиніна, що хвиля кібератак з боку Росії проти серверів демократичної партії США мала головним завданням пошук доказів конспірологічної теорії, що український Майдан був організований адміністрацією Барака Обами (<http://echo.msk.ru/programs/code/1814742-echo/>).

gravity за західною військовою термінологією). Його має і російська гібридна війна, інакше вона б «розсипалась» і втратила ефективність вже на початку реалізації.

Відомий британсько-американський фахівець з російської політики М. Галеотті дав варіант відповіді на це питання: «Сучасна війна дедалі більше визначається саме тим, як одна сторона намагається вплинути на здатність до врядування іншої сторони (ми бачимо цей тренд особливо в Україні), а також тим, як одна сторона може використати вразливості у здатності до врядування іншої сторони... Природа цієї тривалої геополітичної кампанії полягає у тому, що коли виникають помітні можливості та вразливості, росіяни намагаються їх використати... Зрештою, гібридна оборона пов'язана з легітимним й ефективним врядуванням. На дуже багатьох рівнях – це цілком і повністю війна врядування».³⁵

Теза Галеотті про те, що кінцевою метою російської гібридної війни є руйнування системи врядування противників, якими вона вважає Україну, ЄС і США, використовуючи їх вразливості і розраховуючи на шанси, принаймні, не суперечить фактам.

Фактор перспективи: узагальнення з позиції України

Фактор перспективи має принципове значення для розуміння гібридної війни, хоча досі не отримує належної уваги у сучасних дослідженнях. Ідеться про відмінні підходи до явища гібридної війни та його концептуалізацію залежно від ролі сторін у конфлікті або навколо нього.

Історія сучасних гібридних війн дозволяє виокремити три перспективи, або три основні точки зору на події гібридного конфлікту: агресора, об'єкта гібридного нападу і спостерігача, здатного приєднатися тією чи іншою мірою до однієї зі сторін конфлікту або – за інших умов – виступити в ролі сторони в іншому гібридному конфлікті.

Приклад російської гібридної агресії проти України дає відносно чіткий розподіл ролей сторін з трьома названими варіантами перспективи: Росія діє у ролі нападника, який порушив територіальну цілісність суверенної держави (анексія Криму і бойові дії на Донбасі). Перспектива України визначена позицією об'єкта агресії. Роль спостерігачів та союзників України у невійськовому вимірі гібридної війни відіграють її стратегічні партнери: США, інші країни НАТО, більшість країн ЄС.

Ця схема не претендує на повноту, вона має привернути увагу до проблеми перспективізації конфлікту. Інтереси і цілі учасників зумовлені перспективою – точкою зору на події, визначеною конкретною позицією в конфлікті.

Кожна із перерахованих точок зору визначає особливості поведінки і цілі сторін, а також містить певні можливості зміни перспективи. В умовах гібридної війни нападник намагається, попри очевидні факти, приховати факт агресії і подати себе не як нападника, а як миротворця. Спостерігач, за умови підтримки однієї зі сторін, намагається дотримуватися критеріїв об'єктивної оцінки ситуації, тобто не виключає наявності елементів правоти в діях агресора. Таким чином, орієнтація на об'єктивність у позиції спостерігача (у ролі якого виступають, зокрема, європейські країни Нормандського формату) є за визначенням суперечливою: у практичному вимірі спостерігач частково підтримує позицію агресора щодо виконання його політичних цілей і водночас послідовно застосовує заходи щодо стримування нападника.

Перспектива РФ у війні гібридного типу зумовлена її позицією агресора щодо України. У цій ролі Росія застосовує проти України комплексне поєднання традиційних військових засобів, методів спецоперацій та підривної діяльності, засобів проксі-війни з використанням

³⁵ *Hybrid War as a War on Governance*. Interview by Octavian Manea with Dr. Mark Galeotti [Електронний ресурс] // *Small Arms Journal*. – 2015. – August 19. – Режим доступу: <http://smallwarsjournal.com/printpdf/27466>

сепаратистсько-терористичних угруповань, а також засобів інформаційного, економічного та дипломатичного тиску.

Говорячи про перспективу України щодо гібридної війни, маємо виходити з її позиції та стану об'єкта гібридного нападу. Ця позиція сторони конфлікту є найбільш морально твердою, оскільки право на оборону та захист не є предметом дискусій і не потребує додаткових аргументів. Водночас стратегія і тактика захисту об'єкта агресії в умовах гібридної війни є вельми складною і потребує задіяння всіх наявних національних ресурсів.

Таким чином, на підходи до гібридної війни впливає фактор перспективи, зумовлений як історико-політичними чинниками, так і конкретною позицією тієї або іншої сторони у гібридному конфлікті або навколо нього. З точки зору об'єкта агресії, можливості змінити умовлядну перспективу в погляді на конфлікт є найменшими, якщо взагалі існують. Ставати на «об'єктивну» точку зору стороннього спостерігача, не кажучи вже про позицію агресора, для України неможливо, оскільки **це поставить під сумнів можливість жорсткого протистояння політичним вимогам противника**, тобто перешкоджатиме досягненню перемоги над противником у когнітивному вимірі, яка для гібридної війни є не менш, а може, більш важливою, ніж військова перемога.

1.4. Два модуси існування гібридної війни – фізична дійсність та дискурсивний конструкт

Війни супроводжують людство протягом усієї історії. Здавна тема війни становить важливий предмет аналізу, і в наш час таких досліджень стає дедалі більше. У ХХ ст., у контексті двох світових війн та усвідомлення можливості глобальних катастроф внаслідок застосування зброї масового знищення, увага до проблем осмислення й розуміння війни посилилася. Теоретичні побудови впливають на соціальну й політичну практику, формують певні публічні очікування і здатні впливати на процеси прийняття політичних рішень. Це накладає на дослідників і авторів праць про війну виразну моральну відповідальність.

Сьогодні не тільки військова наука, а практично кожна галузь наукової думки про людину та суспільство – філософія, соціологія, правознавство, історія, когнітивна лінгвістика, дискурс-аналіз, семіотика, психологія та ін. – виявляються придатними для створення теорій щодо природи війни, причин виникнення війн та можливих механізмів їхнього попередження або стримування. Війна взагалі і нові форми ведення війн зокрема перетворюються на об'єкт міждисциплінарних досліджень. Насамперед це стосується явища та поняття гібридної війни – сучасної військової стратегії, яка поєднує одночасне застосування конвенційних мілітарних сил з використанням іррегулярних утворень, веденням дій у кіберпросторі, а також інформаційних операцій та засобів економічного і дипломатичного тиску на противника.³⁶

Сучасні війни експерти розглядають як різновид ширшого поняття – «збройний конфлікт» (*armed conflict*), яке передбачає два обов'язкові складники: наявність організованих озброєних контингентів та залученість до бойових дій певної інтенсивності.³⁷ З цього визначення випливає, що війну трактують як насамперед фізичний, матеріальний феномен – це зброя (танки, літаки, ракети, кораблі тощо), її застосування, нанесення ударів, захисні дії, руйнування об'єктів. Людські втрати, загибель військових та цивільних у ході конфлікту також належать до фізичної сфери. Саме у фізичному вимірі втрата людського життя є остаточною і незворотною.

³⁶ Горбулін В.П. Гібридна війна: все тільки починається... [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – 2016. – 25 березня. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-vse-tilki-pochinayetsya.html>

³⁷ *Final Report on the Meaning of Armed Conflict in International Law* [Електронний ресурс] // The Hague Conference (2010). Use of Force / International Law Association. – Режим доступу: <http://www.ila-hq.org/download.cfm/docid/2176DC63-D268-4133-8989A664754F9F87>

Водночас фізичні дії на полях боїв постійно супроводжуються процесами їхнього дискурсивного осмислення, словесного опису та аналізу.

Зв'язок війни та слів, текстів, оповідей є давнім і не випадковим: не дарма давньогрецька назва війни *rólemos* (від якої походить слово *полеміка*) об'єднувала у своєму значенні і збройні, і словесні баталії. Можна згадати також про розмови, чутки, що виникають перед війною і супроводжують часи війни. У таких розмов-прикмет, як правило, колективний автор, що посилює їхню значущість: «Щось люде дейкають, що війна буде». (Словник Грінченка).

Зв'язок війни зі словесними подіями, перформативами підтверджує роль, яка надається фактові оголошення війни. *Оголошення війни* – це мовний і водночас соціальний акт. Не дарма у традиційній свідомості і в сучасному публічному дискурсі існує поняття, що справжньою, «правильною» війною є тільки *оголошена війна*. Водночас *неоголошена війна* на рівні загально-прийнятих уявлень є такою, що відхиляється від певного ідеалізованого зразка. Хоча за нормами міжнародного права після 1945 р. офіційний факт оголошення війни не є визначальним для визнання того, що війна або збройний конфлікт існують *de jure*.

У Хартії ООН нічого не сказано про суттєвість факту оголошення війни для міжнародного права. У статті 2-й Женевських конвенцій 1949 р. стверджується, що їхні положення застосовують в усіх випадках збройних конфліктів, а не тільки у випадках війн, які було формально оголошено.³⁸ Однак для суспільної свідомості зв'язок війни зі словом і дискурсивними формами є важливішим, ніж абстрактні правові норми. Наявність факту оголошення війни на рівні усталених культурних стереотипів є принциповою. Війна і мир як соціальні події пов'язані зі словом, хоча війна асоціюється зі звуком, а мир – із тишею (пор. вислів «режим тиші» на позначення режиму припинення вогню за Мінськими домовленостями). Для того щоб розпочати війну, досить лідеру однієї зі сторін оголосити про це усно. Але для формального закінчення війни, як правило, потрібні письмово оформлені документи. Не дарма війну *оголошують*, а мир – *підписують*.

Можна твердити, що дискурс про війну і війна у фізичному вимірі з'являються одночасно. Збройне зіткнення будь-якого рівня починає існувати як війна – тобто історична, соціальна, гуманітарна та ін. подія – тільки в рамках її дискурсивного (насамперед вербального) осмислення. Найбільш кривава сутичка не є війною, доки про неї не створено оповіді.

Фізичний модус існування війни завжди йде у супроводі її дискурсивного модусу. Війни набувають сенсу і статусу війни лише разом із дискурсивними формами.

Міфи, історичні хроніки, романи, репортажі, монографії, праці філософів та істориків, доповіді експертів і аналітиків, присвячені військовому мистецтву, військове право та ін. – перелік текстових і соціальних форм осмислення явища війни та інтерпретацій конкретних воєнних подій можна продовжувати і розширювати майже нескінченно. Об'єднує ці різноманітні види діяльності її знаковий (семіотичний) характер. Рефлексія про війну (так само, як усі інші види рефлексії) розгортається в дискурсивному вимірі. Можемо стверджувати, що війни є невід'ємні від словесних, дискурсивних практик.

Таким чином, доходимо загального висновку, що війна реалізується як у матеріальному (фізичному), так і в дискурсивному вимірах. Відповідно, для визначення сутнісних ознак війни необхідно враховувати два модуси її існування: (1) війна як феномен фізичної реальності; (2) війна як дискурсивний конструкт. Співвідношення між двома модусами може бути описане, зокрема, за допомогою сучасних когнітивно-семантичних та комунікативних підходів, які дозволяють поставити питання про характер зв'язку між текстами щодо війни (дискурсивними практиками й наративами) та матеріальними (фізичними) параметрами воєнних дій.

³⁸ Там само.

Асиметрія дискурсивного та матеріального модусів російської гібридної агресії (глобальний vs. локальний)

Інформаційна й смислова специфіка російсько-української гібридної війни 2014–2016 рр., порівняно з попередніми конфліктами, які відносили до війн цього типу, полягає, на наш погляд, у 1) інтенсивності та широті охоплення аудиторії інформаційних впливів, яка набула глобального масштабу, 2) систематичному й комплексному застосуванні медійних та ново-медійних засобів і 3) створенні нового дискурсу війни, спрямованого на руйнування існуючих і формування нових інтерпретаційних та смислових механізмів сприйняття дійсності.

Аналіз дискурсу гібридної війни передбачає увагу до її вербального складника та створених за його допомогою соціально-семіотичних конструктів. Для цього потрібно визначити дискурсивні механізми продукування смислів, поширюваних медіа й соціальними мережами у зв'язку з російською агресією в Україні та її наслідками.

У військовому (матеріальному) вимірі російсько-український конфлікт є локалізованим, і на сьогодні, крім окупованого Кримського півострова, охоплює частину території Донецької та Луганської областей України (ОРДЛО). Натомість дискурс, пов'язаний з подіями в Україні, набув глобального масштабу, при цьому значно варіюючи на локальному (внутрішньо-українському), міждержавному (російсько-українському) і глобальному рівнях. Ці три головні виміри інформаційного дискурсу війни пов'язані з різними, часто контрверсійними, інтерпретаціями подій.

Дискурс гібридного конфлікту не обмежується медійною сферою, виходить за її межі. Крім паперових, електронних та інтернет-медій він охоплює широкий спектр соціальної комунікації, починаючи від приватних розмов на теми тих або інших різновидів протистояння і закінчуючи перемовинами дипломатів, які намагаються віднайти *дипломатичне розв'язання* російсько-українського конфлікту. Остання формула є яскравим зразком певного дискурсивного конструкту, що не тільки відсилає до концепту миру, але й вписується в розгорнутий наратив на тему захисту спокою як особливої, самодостатньої цінності, у тому вигляді, як цей наратив сформувався в Європі після Другої світової війни. Концепт *дипломатичного розв'язання* належить, у наших термінах, до глобального рівня дискурсу війни.

На заваді дипломатичному розв'язанню конфлікту і конкретним миротворчим зусиллям українських та світових лідерів, крім остаточного аргументу у вигляді військової зброї, стоїть також мова протистояння, яка, порівняно з «мовою миру», в умовах війни очікувано переважає. Більше того, при зіткненні «мови миру» з «мовою війни» остання не тільки не зникає, а й отримує додаткові аргументи на свою користь.

У ситуації війни – там, де це стосується безпосередніх учасників конфлікту, тобто на локальному та міждержавному рівнях, – «мирні» концепти можуть бути неефективними. Пряме застосування «концептів миру» здатне породжувати додатковий шар конфліктних смислів.

Фактор перспективи у цій гібридній війні спрацьовує таким чином, що агресор, діючи дискурсивними засобами, намагається ідентифікувати себе як миротворця, приписуючи об'єктові нападу роль нападника. Стратегічні партнери України виявляються чутливими до цих інтерпретацій через відсилання до миру як абсолютної цінності. Їхні національні інтереси полягають у зацікавленості в найшвидшому завершенні конфлікту, ліквідації гарячої точки в Європі, на кордонах ЄС та на східному та південно-східному флангах НАТО. Роль України як об'єкта агресії безумовно визнано у частині незаконної анексії Криму, але збройний конфлікт на Донбасі інтерпретується зі значною мірою невизначеності. Натомість Україні у цьому загальному контексті, через переважання в агресора військового і загального національного потенціалу та в межах дії прийнятої за сприяння західних партнерів формули про «мирний

шлях вирішення конфлікту», не вдається повною мірою аргументувати, що право на оборону та захист об'єкта агресії є невід'ємним, і обмежується тільки загальними нормами міжнародного гуманітарного військового права.

Зважаючи на глобальний вимір дискурсивної реалізації конфлікту, цей аспект гібридної агресії потребує особливої уваги. Позначення *громадянська війна* спирається на фрейм, у якому поняття перемоги нівелюється, натомість на перший план виходить мета досягнення миру. Натомість *справедлива війна*, тобто війна проти агресора, передбачає досягнення перемоги задля встановлення миру. Таким чином, концепт миру, що позначає «нормальний», або «звичайний», стан суспільства, у дзеркалі когнітивно-семантичного аналізу виявляється похідним від концепту війни та конкретного способу його категоризації.³⁹

Дискурсивні практики реалізуються через ті або інші стратегічні наративи.⁴⁰ Дискурс війни пов'язаний з певними типами оповідей про події. Інтерпретація війни та конфліктів залежить від того, яким чином вони концептуалізуються. Ті або інші наративні схеми по-різному вичленовують події та по-різному визначають їхніх учасників (дійових осіб). Вибір термінів на позначення конфлікту (*війна між державами, громадянська війна, окупація, заморожений конфлікт, холодна війна* тощо) тягне за собою відповідні сюжетні та інтерпретаційні схеми і визначає згідно з ними учасників протистояння (противників та союзників, ворогів і друзів, місцевих жителів та біженців, партизанів і колаборантів, «своїх» та «чужих») та характер відносин, що їх пов'язують.

Воєнні конфлікти крізь призму дискурсивних практик

Міжнародно-правові аспекти кваліфікації воєнних конфліктів. Виникнення нових видів воєнних конфліктів породжує низку правових проблем. Для звичайних війн у міжнародному праві сформульований широкий набір законів і звичаїв війни: правил і норм стосовно *права на війну* (визначення морально обґрунтованих причин і мотивацій війни, *jus ad bellum*) і *права у війні* (правил ведення війни, *jus in bello*). Останніми роками до них додано *правила після війни*, або *jus post bellum*, спрямовані на регулювання поведінки сторін у післявоєнний період та встановлення відповідальності за вчинені дії. Сукупно ці норми становлять галузь міжнародного права, яка спрямована на пошуки заходів обмеження гуманітарних наслідків воєнних конфліктів.

Аспект законності/незаконності, справедливості/несправедливості війни не є предметом цього дослідження. Однак варто зробити з цього приводу кілька зауважень. Статут ООН оголошує будь-які війни поза законом, окрім випадків самооборони або дій за санкцією Ради Безпеки ООН. В усіх випадках, як передбачених статутом ООН, так і не передбачених ним, законів і звичаїв війни (*jus in bello*) мають дотримуватися. Ті, хто їх не дотримуються, здійснюють військові злочини і підлягають кримінальному переслідуванню у законодавчому полі більшості сучасних держав. Причому це стосується будь-яких війн, не тільки звичайних.

Уявлення про несправедливу війну й агресію спочатку були сформульовані для звичайної війни. Однак сучасне визначення агресії, дане Генеральною Асамблеєю ООН,⁴¹ не прив'язане до конкретного виду війни. Воно виходить із розуміння нападу з використанням зброї, безвідносно до конкретного методу його здійснення. Тому наявність і застосування регулярних військ не є єдиною обов'язковою ознакою сучасної воєнної агресії. Таким чином, у сучасних

³⁹ Яворська Г.М. Концепт «війна»: семантика і прагматика.

⁴⁰ Miskimmon A., O'Loughlin B. and Roselle L. Strategic Narratives: Communication Power and the New World Order. – New York: Routledge, 2013.

⁴¹ Definition of Aggression. General Assembly resolution 3314 (XXIX), 14 December 1974 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legal.un.org/avl/ha/da/da.html>

міжнародно-правових документах не знаходимо однозначної відповіді щодо застосування терміна «війна». Після терористичних атак 11 вересня 2001 р. Сполучені Штати Америки заявили про «глобальну війну з терором», що спричинило нову потребу звернутися до проблем визначення понять «війна» і «збройний конфлікт» у міжнародному праві. У травні 2005 р. виконавчий комітет Міжнародної правової асоціації (*ILA*) доручив комітетові з питань використання сили (*Use of Force Committee*) підготувати доповідь щодо міжнародно-правових значень термінів «війна» та «збройний конфлікт». Висновки експертів, серед іншого, полягали в тому, що хоча термін «війна» (*war*) продовжує використовуватися, однак загалом у міжнародному праві замість нього застосовується ширше поняття «збройний конфлікт» (*armed conflict*), яке передбачає два обов'язкові складники – наявність організованих озброєних контингентів та залученість до бойових дій певної інтенсивності.⁴² Ці мінімальні критерії вважаються, судячи з усього, в такому випадку достатніми і можуть супроводжуватися певними додатковими характеристиками.

Унаслідок певних розходжень у розумінні змісту терміна виникають складнощі у правовій кваліфікації явища гібридної війни і, відповідно, в окресленні припустимих відповідей на гібридні воєнні дії. Невипадково, що після початку російської агресії проти України минуло два роки, перш ніж НАТО у певному плані прирівняло гібридні війни до військової агресії і визнало гібридні воєнні дії проти країни – члена НАТО підставою для введення в дію статті 5 Вашингтонської угоди (яка передбачає колективну відповідь у разі нападу на одного з членів Альянсу).

Для концепту «гібридна війна» така міжнародно-правова робота ще попереду. Поняття перебуває у стадії формування. *Міжнародне право має реагувати на зміни безпекової реальності у світі*, появу новітніх загроз. Після 11 вересня 2001 р. для правового визначення «війни» та «збройного конфлікту» необхідно стало враховувати специфіку «війни з терором». Сьогодні, після агресії РФ проти України, у зв'язку реаліями гібридної війни знову виникла потреба у дослідженні й уточненні семантики відповідних міжнародно-правових термінів.⁴³

Для України питання чіткої юридичної кваліфікації гібридного конфлікту з РФ набуло особливої гостроти від початку агресії, ставши постійною темою напруженого публічного обговорення. Дебати навколо «правильної» назви війни на сході України і незаконної анексії Криму перетворилися на важливий складник нинішньої гібридної війни.

Українські публічні дискусії про назви війни. Одне з ключових для громадської свідомості в Україні питань стосується кваліфікації і, відповідно, назви російської агресії як власне війни. Позначення «антитерористична операція» (АТО) у публічному вимірі часто сприймається як таке, що нібито знижує рівень подій, що відбуваються в Україні, і не відбиває суті конфлікту між державами та ролі РФ як нападника. Спроби політиків та експертів пояснити правомірність офіційної назви здебільшого залишаються марними. Вимога частини громадськості до української влади «назвати війну війною», що виникла з початком агресії РФ, не втрачає актуальності і час від часу, залежно від внутрішніх та зовнішніх обставин, заго-струється.

Прибічники цієї позиції вважають – і небезпідставно – що зміна назви (АТО на «війна») потягне за собою практичні наслідки, хоча навряд чи уявляють собі їх у повному обсязі. Принаймні, про розрив дипломатичних відносин з країною-агресором унаслідок «оголошення війни» говорять у цьому зв'язку набагато частіше, ніж про можливі військово-політичні наслідки або про неминучі наслідки у вигляді обмеження громадських свобод. На рівні медійного (та новомедійного) дискурсу широко вживаним донедавна було позначення «неоголошена

⁴² *Final Report on the Meaning of Armed Conflict in International Law* [Електронний ресурс] // The Hague Conference (2010). *Use of Force / International Law Association*. – Режим доступу: <http://www.ila-hq.org/download.cfm/docid/2176DC63-D268-4133-8989A664754F9F87>

⁴³ *Яворська Г.М.* Концепт «війна»: семантика і прагматика.

війна». Пор. регулярні заголовки на зразок «*Неоголошена війна в Україні вже забрала тисячі життів*» або, з уточненням, «*Неоголошена війна Росії на сході України*», а також назви документального фільму, книги «*Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО*» 2015 р. та ін.

З одного боку, «неоголошена війна» є полемічним позначенням щодо АТО, бо містить слово *війна*. З іншого боку, тут міститься той же ледь прихований докір українській владі – адже неоголошена війна на рівні загальноприйнятих уявлень є такою, що відхиляється від певного ідеалізованого зразка. Хоча за нормами міжнародного права після 1945 р. офіційний факт оголошення війни не є визначальним для визнання того, що війна або збройний конфлікт існують *de jure*. У Хартії ООН нічого не сказано про суттєвість факту оголошення війни для міжнародного права. У статті 2-й Женевських конвенцій 1949 р. стверджується, що їхні положення застосовують в усіх випадках збройних конфліктів, а не тільки у випадках війн, які було формально оголошено.

Окрему проблему для публічних дискусій становить назва *гібридна війна*. Чи є вона справжньою війною? З погляду загальноприйнятих уявлень, відповідь напрошується «ні», або, принаймні, «не зовсім», бо внутрішня форма терміна зі словом *гібридна* фокусується на «змішаному» характері явища. Не випадково широке застосування позначення *гібридна війна* щодо російської агресії проти України не переконало згаданих критиків влади, і вони продовжують наполягати на потребі «відверто говорити про війну з Росією». З іншого боку, активна частина громадськості дорікає тим, хто «не помічає війни». Очевидно, така настанова також не зовсім вписується у поширені уявлення про «справжню» війну.⁴⁴

1.5. Конфлікт інтерпретацій

У сучасному світі загострюється боротьба за домінування моделей інтерпретації сучасності.⁴⁵ Це призводить до виникнення нових суперечностей, що врешті-решт мають наслідком і нові збройні конфлікти. В умовах гібридної війни конфлікт інтерпретацій подій перетворюється на окремий збройний інструмент. Факти втрачають роль остаточного доказу, відповідність наративу фізичному станові речей відходить на задній план. ***Інтерпретаційний складник гібридної війни, або когнітивний вимір ведення гібридних воєнних дій, реалізуються за допомогою дискурсивних вербально-семіотичних засобів.***

Поняття гібридної війни спирається на когнітивний фрейм, що залишається остаточно не визначеним. Відхилення від усталеного фрейму війни – мета, зброя, учасники, руйнування, перемога/поразка тощо – породжують численні не цілковито передбачувані ефекти, що впливають на політичні та воєнні рішення. Розуміння гібридної війни як «не зовсім» війни є досить поширеним. Таке розуміння вигідне агресорові, зокрема в процесі пошуку «дипломатичних рішень». Водночас розходження інтерпретацій зумовлене, зрештою, фактором перспективи – позицією сторони в конфлікті.

Для явища гібридної війни питання розуміння та сприйняття подій є особливо значущим, оскільки під час неї на перший план виходить проблема інтерпретації основних складових когнітивного фрейму військового конфлікту (бойового зіткнення):

- 1) сторони конфлікту (противники);
- 2) предмет «суперечки» (проблема, яку передбачено розв'язати шляхом війни);
- 3) мета сторін, а також супровідних складників фрейму;
- 4) інтенсивність боротьби;
- 5) тривалість конфлікту;
- 6) інструменти;

⁴⁴ Яворська Г.М. Концепт «війна»: семантика і прагматика. – С. 17.

⁴⁵ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Зовнішня політика України в умовах кризи міжнародного безпекового середовища.

- 7) способи та засоби ведення бойових дій;
- 8) просторова та часова локація подій і, нарешті,
- 9) кінцевий результат.⁴⁶

Кожен з елементів цього фрейму в процесі гібридного конфлікту отримує кілька варіантів інтерпретації, при тому, що у фізичній реальності їм відповідає один і той самий стан справ.

Так, у процесі російської гібридної агресії проти України сформовано кілька версій щодо сторін конфлікту. У першій версії – це війна між РФ та Україною за участі регулярних збройних сил обох сторін, а, крім того, – керованих і забезпечуваних зброєю з РФ іррегулярних місцевих формувань на Донбасі (сепаратистів, терористів). Водночас у другій версії, авторства РФ, вона відмовляється визнавати себе стороною конфлікту (попри зафіксовані Україною та міжнародними структурами незаперечні факти її участі) і нав'язує власну інтерпретацію, згідно з якою влада України («київська хунта») воює з російськомовним населенням України на Донбасі.

За третьою версією, поширюваною впливовими міжнародними медійними агенціями, в Україні відбувається конфлікт між ЗСУ та підтримуваними РФ «повстанцями» на сході країни. Існує також поширювана з РФ версія щодо того, що на території України Росія воює із Заходом (варіант – із США). Таким чином, навіть у визначенні сторін конфлікту створюється неясність, яка далі негативно впливає на дипломатичні зусилля, стає складником інформаційної війни тощо. Іншими словами, **конфлікт інтерпретацій під час гібридної війни використовується як різновид зброї поряд з іншими невійськовими компонентами гібридних дій.**

Суперечності інтерпретацій корелюють із суперечностями у позначеннях конфлікту (*проксі-війна, війна, громадянський конфлікт, міждержавний конфлікт, неоголошена війна, гібридна війна* тощо). Факт наявності численних неузгоджених назв підтверджує значущість цього аспекту для усвідомлення подій в Україні широким загалом.

Очевидні й неспростовні свідчення на підтвердження існування міжнародного збройного конфлікту вже протягом двох з половиною років фактично ігноруються значною частиною міжнародної спільноти. Чимало західних політиків та експертів вважають події на Донбасі внутрішнім конфліктом, пристаючи на версію агресора і не розглядаючи РФ як сторону протистояння (див., наприклад, дані про Україну у великій базі даних збройних конфліктів Університету Уппсали⁴⁷). Формат Мінських перемовин був створений на основі розуміння природи цього конфлікту як внутрішньоукраїнського, що постійно обмежує ефективність наших дипломатичних зусиль. Невизнання за РФ ролі агресора принципово викривлює зміст подій, що відбуваються в Україні.

Гібридна війна vs. «гібридна війна»

Дискурс щодо «гібридної війни» має кілька складників. На рівні воєнної теорії можна говорити про особливі гібридні умови і композицію сил на полі бою, які не є абсолютно новими, однак отримали нову якість. На стратегічному рівні гібридна війна, яку веде Росія, є істотно новим поєднанням широкого спектра інструментів, які використовуються для руйнації відкритих демократичних систем урядування.

Виникає питання щодо унікальності цієї війни. Дослідники гібридної війни визнають, що всі великі війни мають елемент гібридності, й опуси воєнних теоретиків минулого, таких як

⁴⁶ Складові фрейму військового конфлікту наведено з урахуванням даних ресурсу FrameNet (<https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/>) щодо загального фрейму «ворожого зіткнення» (*hostile encounter*), який на лексичному рівні включає іменники *війна (war), битва, боротьба* та інші поняття з цього ряду.

⁴⁷ *Uppsala Conflict Data Program* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucdp.uu.se/#country/369>

К. фон Клаузевіц і Сунь Цзи, це переконливо доводять.⁴⁸ Дійсно, жодна війна не зводилась до дій військових на полі бою, війни завжди мали принаймні політичний та економічний виміри. Форми гібридного поєднання були унікальні. Клаузевіц порівнював змінність умов ведення війни з водою, яка не має власної форми. Можливо, через цю змінність великі війни мали власні назви, які шифрували унікальні комбінації загалом не унікальних елементів: Пелопоннеські війни, Столітня війна, Перша і Друга світові війни, якщо брати найбільш відомі.

Питання можна поставити так: гібридна війна – це ім'я власне чи загальне? На оперативно-тактичному рівні гібридні війни можна розглядати як новий тип війн і розробляти їх загальну теорію. На стратегічному рівні, можливо, доречно говорити про Гібридну війну, яка має свою унікальну історію.

Якщо прийняти гіпотезу про наявність Гібридної війни, варто почати її концептуалізацію з порівняння з холодною війною. Одним з її ключових елементів була стратегія стримування, яку США застосовували проти колишнього СРСР. Ця стратегія була гібридною за змістом. Формула перемоги, запропонована Дж. Кеннаном та інкорпорована у стратегію холодної війни з боку США, полягала в тому, що позбавлений можливості військової експансії, обмежений у доступі до світових ринків і сучасних технологій СРСР знищить себе ізсередини через брак демократичних процедур оновлення влади. Одного дня з'явиться нове покоління лідерів, які для отримання влади змушені будуть зруйнувати стару систему. Стратегія блискуче, хоча й з тривалою затримкою, спрацювала. Кеннан знайшов точку вразливості стратегічного ворога. Військові, політичні та економічні інструменти, застосовані американським урядом, дозволили завдати в цю точку руйнівного удару.

Холодна війна була війною антагоністичних систем, для яких було неможливим стале мирне співіснування, або ж воно обмежувалося намаганнями уникнути тотальної «гарячої» війни на знищення. Метою холодної війни була руйнація організації ворожої системи, бажано без фізичного знищення. На це був розрахований основний метод – стратегія стримування.

Росія у своїх сучасних діях намагається зруйнувати міжнародну систему, яка виникла під західним домінуванням після закінчення холодної війни. Неодноразово на різних рівнях і в різних формах, починаючи з «мюнхенської промови» Володимира Путіна у 2007 р., в Росії заявляли, що сучасна міжнародна система несправедлива і внутрішньо нестабільна, тому має якнайшвидше бути замінена на багатополярну систему із зонами відповідальності головних «центрів сили», включаючи РФ. У 2013 р. різке наростання тиску на Україну, яке зрештою призвело до воєнної розв'язки, було пов'язане не з воєнно-політичними факторами, а з перспективою поширення на Україну дії принципів і норм Європейського Союзу в політиці та економіці і, зрештою, виходу України з російської сфери впливу.

Росія, принаймні з 2007 р., розглядає міжнародні відносини як боротьбу антагоністичних систем, аналогічно до років холодної війни. Вона знайшла точки вразливості західної системи, що пов'язані з її відкритістю і внутрішньою конкурентністю, і спрямовано наносить по них удари методами гібридної війни. Агресія проти України, операція в Сирії, втручання в західні інформаційні системи і приховані впливи на політичні процеси укладаються у схему більш масштабної і тривалої війни, яку іноді вже називають «новою холодною війною». Її можна назвати також Гібридною війною. Цілі Росії в цій війні глобальні, вона хоче «переграти» результати холодної війни і повернути світ до потсдамсько-ялтинського устрою. Однак досягнути цих цілей в умовах глобалізації і системної безпекової кризи неможливо.

⁴⁸ *Harp J. F. The Evolution of the Trinity: A 21st Century "Hybrid" War Theory [Електронний ресурс] / U.S. Army War College. – 2011. – March 22. – Режим доступу: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?Location=U2&doc=GetTRDoc.pdf&AD=ADA553051>*

Перемога в контексті гібридної війни

Одна з особливостей гібридної війни полягає в тому, що цілковита воєнна перемога, на відміну від традиційної війни, буває в ній неможливою для жодної зі сторін.⁴⁹ Це переводить вирішення питання у вимір смислів, які формуються за допомогою дискурсивних засобів. Іншими словами, в умовах гібридної війни перемога зі сфери фізичної дійсності переміщується до когнітивного виміру війни. Тут ми знову стикаємося з конфліктом інтерпретацій.

У випадку російсько-української агресії закономірно натрапляємо на кілька цілковито суперечливих і логічно неузгоджених інтерпретацій перемоги. Так, на думку російського експерта С. Караганова, Росія вважає, що перемогла Захід і продовжує його «перевиховувати». Водночас німецькі політики й експерти вважають, що трансатлантична єдність перемогла Росію мирними засобами – фактично, перемогла Німеччина, уникнувши поновлення нової холодної війни. Показово, що в обох підходах ідеться про перемогу у термінах конфлікту РФ – Захід. Хоча трактування подій (результатів конфлікту) є абсолютно протилежним. З одного боку, це демонструє залежність поняття перемоги від того, як розуміють інтерпретатори, хто є головними учасниками конфлікту. З другого – цей приклад показує, що навіть якщо учасників ідентифікують однаково, це не стає на заваді, щоб одночасно кожний оголосив себе переможцем.

Для України питання перемоги є життєво важливим, проте єдиної зрозумілої формули наразі у нас нема. Зрозуміло, що, на відміну від держави-агресора і країн-партнерів, у когнітивному фреймі війни з перспективи України маємо двох головних учасників: Україну як об'єкт агресії і РФ як країну-нападника. Перемога для України має концептуалізуватися як перемога у боротьбі з агресором.

При цьому зв'язок концептів перемоги і поразки у фреймі гібридної війни залишається неочевидним. За правилами «звичайної» війни перемога має бути проголошена спеціальною вербальною дією (подібною до дії оголошення війни). Сторона, що перемогла, декларує закінчення війни, а протилежна сторона визнає себе переможеною. Але цей сценарій в умовах гібридної війни є майже неймовірним. Агресор, який не визнає своєї ролі як учасника конфлікту і репрезентує себе як миротворця, не передбачає для себе, відповідно, будь-якого визнання поразки. Ще більш складно говорити про зміст перемоги й поразки в умовах, коли час і форми завершення гібридного конфлікту залишаються невизначеними.

У повсякденному вжитку, в українському публічному дискурсі, в інтернет-мережах слово *перемога* виступає як протилежність не *поразки*, а *зради*. Крім того, *перемога* вживається на позначення різновиду внутрішньополітичних суперечностей, досить далеких, на перший погляд, від ситуації гібридної війни, насамперед від ситуації на Донбасі.

Ця досить нестандартна ситуація, випадок поширення контекстуальних синонімів *зрада/перемога* у формі інтернет-мему, переводить наратив перемоги над зовнішнім противником до наративу перемоги над власною *злочинною владою* (ще один популярний інтернет-мем). Таким чином, маємо ситуацію відтворення моделі протиставлення *народ – влада*, успадкованої від подій Революції гідності зими 2013–2014 рр. Ці позначення в сучасних текстах та окремих висловах вживають у контексті критики влади, як засіб дорікнути представникам владних структур за відхилення від «ідеалів Майдану» і *зраду* цих ідеалів⁵⁰ (рідше – і частіше іронічно – говорять про *перемогу* для схвалення дій громадськості, якій вдається відстояти свої інтереси).

⁴⁹ Lasica D. T. Strategic Implications of Hybrid War: A Theory of Victory / School of Advanced Military Studies; United States Army Command and General Staff College. – Fort Leavenworth, Kansas. – 2009. – P. 25.

⁵⁰ Яворська Г. Мова як складник конфлікту // Media Studies. Междисциплинарные исследования медиа: матер. конф. – Харків, 2016.

Таким чином, модель протиставлення *народ – влада* часів Майдану зими 2013–2014 рр. частково зберігає свою роль у типологічно схожому протистоянні громадськості та влади (хоча влада за цей час змінилася).

Однак, якщо взяти до уваги, що однією з цілей гібридної війни РФ проти України є підірив легітимності української влади і роздмухування внутрішньополітичних суперечностей, цей випадок зовні «нелогічної» інтерпретації *перемоги* як антоніма *зради* цілком вписується до дискурсивного контексту гібридної агресії. Хоча виразний ігровий відтінок протиставлення *зрада/перемога* частково знижує можливості його деструктивного застосування.

Однак специфіка гібридної війни потребує створення власного переконливого розуміння змісту перемоги над ворогом. Особливо важливим стає бачення бажаних післявоєнних сценаріїв із залученням принципів міжнародного права у частині *правила після війни* (*jus post bellum*), їхньої модифікації для умов гібридної війни та з точки зору відповідальності гібридного агресора.

У тому випадку, коли перспектива переконливої й остаточної військової перемоги над агресором є віддаленою, особливої ваги набуває когнітивний вимір гібридної війни, досягнення успіхів у якому потребує послідовного застосування дискурсивних засобів, створення ефективного стратегічного наративу з погляду виключно національних інтересів України. Проблема реалізації власних національних цілей та перешкоджання реалізації політичних цілей ворога виходить на перший план.

Головною політичною метою України є продовження свого існування як суверенної незалежної держави. Натомість гібридна агресія РФ проти України здійснена з політичною метою її упокорення, знищення суверенітету України і повернення її до сфери геополітичного впливу РФ. Досягнення цієї мети РФ передбачає добитися за допомогою трьох політичних вимог, сформульованих ще до початку гібридної війни: їх виконання (разом чи окремо) могло б засвідчити поразку України. Це федералізація України, офіційний статус російської мови як другої державної і зміна зовнішньополітичного курсу, тобто юридично зафіксована відмова України від європейської та євроатлантичної інтеграції.

Військовий аспект перемоги над агресором забезпечується нарощуванням власної мілітарної потужності України, як для цілей оборони, так і як фактор стримування нападника. Водночас *в умовах, коли не вистачає ресурсів для вирішальної військової перемоги, яка, до того ж, обернеться величезною кількістю жертв, досягти перемоги у гібридній війні можна лише невиконанням набору політичних вимог агресора*. Ці політичні вимоги РФ залишаються незмінними протягом усього періоду війни. Таким чином, перемога України – на когнітивному рівні – полягатиме у тому, щоб унеможливити виконання цих вимог РФ і продовжувати зберігати своє існування як самостійної держави.

Розділ 2

Гібридна реальність і світовий порядок

АВТОР:

Парахонський Б.О.

Світ керується більше видимістю, аніж реальністю, тому створення враження щодо знання про щось є так само важливим, як і дійсне знання цього.

Деніел Уебстер

2.1. «Паралельний світ» як механізм гібридної війни

Агресивні дії Російської Федерації на території України отримали назву «гібридної війни» – яка, попри всі її хиби, все ж видається найбільш прийнятною, оскільки всі інші позначення знаходяться ще далі від реального стану речей.⁵¹ Офіційна назва дій проти агресії – «Антитерористична операція» – не є адекватною. Всім зрозуміло, що йдеться про замасковану, але цілком реальну зовнішню агресію, де елементи внутрішнього конфлікту не виглядають самочинними. Формування та дії сепаратистів прищеплені до стовбура зовнішньої інтервенції, що й позначає термін «гібрид».

Такий стан речей до певної міри влаштовує як Захід, так і РФ, не готових до ще більшого загострення протистояння. Міжнародне визнання реального факту російської агресії проти незалежної держави означало б необхідність адекватної реакції світової спільноти, включно з проведенням військових дій, як це було у війні проти Іраку, який так само зухвало проголосив анексію Кувейту, як і РФ – «повернення» Криму, або у бомбардуванні Югославії, яка вела війну руками сербських сепаратистів у Боснії.

Як мінімум, після збиття малайзійського пасажирського літака російськими військовими можна було очікувати проголошення РФ державою, що підтримує міжнародний тероризм, – з усіма наслідками у вигляді міжнародної ізоляції та більш жорстких санкцій. Те, що відповідальні за міжнародну безпеку організації та держави не роблять таких цілком логічних кроків, свідчить про якісно інший рівень міркувань.

Непередбачувана поведінка російського керівництва, яке нагромаджує гори брехні для мотивації власних дій, блефує та декларує готовність застосувати ядерну зброю, змушує Захід до обережності та стриманості, а отже, й до певного типу поведінки, яка також може бути позначена як гібридна: розуміючи реальний стан справ, офіційно «не помічати» кричущих фактів. Політика Заходу, попри відмінності у позиціях різних держав євроатлантичної спільноти, визначається насамперед міркуваннями необхідності не допустити масштабного військово-політичного конфлікту з РФ.

Відповідно, попри всі, часто справедливі, вимоги частини українських політиків назвати речі своїми іменами – позначити війну «війною», оголосити воєнний стан, розірвати відносини з агресором тощо, – нашому керівництву доводиться дотримуватися тих саме міркувань, якими керується Захід, бо інакше виникає небезпека залишитися наодинці з агресором. Керівництву України також доводиться вести подвійну, тобто гібридну, політику, повсякчас наражаючись на звинувачення у подвійних стандартах або навіть у «зраді».

⁵¹ Щодо назви війни РФ в Україні див.: *Racz A. Russia's Hybrid War in Ukraine: Breaking the Enemy's Ability to Resist. Filia Report, 43 / The Finnish Institute of International Affairs. – Helsinki, 2015. – P.40–44.*

Під гібридними розуміють війни, що є комбінацією заходів «жорсткої» та «м'якої» сили, суто військових дій та комплексу підривних операцій диверсійного, інформаційного, соціального та економічного характеру.⁵² Явище багатовимірної війни, якісно відмінної від війни класичного типу, виникає значно раніше, ніж сам термін, що його позначає. Водночас стрімке поширення термінології «гібридності» у новітньому політичному дискурсі свідчить про певну нову якість як самого явища у сучасних міжнародних реаліях, так і рівня його усвідомлення політиками та експертами.

Поширене розуміння гібридної війни як комплексного застосування «жорсткої» і «м'якої» сили, мілітарних та немілітарних засобів, класичних та нетрадиційних озброєнь, лінійних та нелінійних військових дій тощо все ж не дає відповіді щодо особливої якості сучасної гібридної війни, яку веде Російська Федерація проти України і про яку пишуть аналітики.⁵³ Успішність російської гібридної тактики у Криму зумовлена зрештою не стільки комплексним використанням різних силових засобів, скільки неготовністю або небажанням супротивника чинити опір, зрадою частини українських військових та спецслужб. Бо тільки-но гібридна тактика росіян отримала серйозний спротив на Донбасі, у дію пішли регулярні військові частини РФ. Без зовнішньої збройної інтервенції дії сепаратистів були приречені на провал.

Посилання на характер сучасного світу як більш складного мало що пояснює у сутності самого феномена гібридної війни. О. Неклеса вважає, що в його основі лежить рух людства до статусу суспільства, визначальною якістю якого є його «комплексний, складний, гібридний характер».⁵⁴ При такому розумінні риси гібридності можна знайти у більшості локальних конфліктів, унаслідок чого втрачається специфіка самого феномена. Це підштовхує до думки, що російська агресія – лише одна з низки війн та конфліктів ХХ – ХХІ ст., яка не є чимось особливим. А війна, яку веде РФ проти України, видається не такою вже серйозною подією і може бути сприйнята та виправдана, якщо ці дії обґрунтувати необхідністю «гуманітарних інтервенцій» чи «боротьби з тероризмом» або зробити вигляд, що вони тут взагалі ні до чого.

На наш погляд, російська агресія в Україні демонструє тип війни, який можна називати гібридним, якщо у дію вводиться такий особливий вимір агресивної поведінки, вмотивований створенням паралельної реальності, як поєднання елементів справжньої дійсності та уявної. Феномен паралельної реальності набув масштабного поширення у сучасній масовій культурі у вигляді літератури «фентезі» та численних телесеріалів і кінострічок, які внаслідок своєї шаленої популярності істотно впливають на спосіб мислення і думки широких мас населення. Якщо за допомогою телебачення та ЗМІ стерти в уяві громадян межу між вигаданим і справжнім, або уявне видати за справжнє, отримуємо серіали гібридних війн, які веде російське керівництво: «Кримська ейфорія», «Боротьба з фашизмом на Донбасі», «Сирійська епопея» тощо.

Паралельний світ побудований за певною власною логікою, однак відповідно до неї формується мотивація дій, приймаються рішення, здійснюються реальні операції, оцінюються факти, провадяться агресивні дії та весь комплекс заходів гібридної війни.

Так заведено, що псевдореальність формується переважно керованими засобами масової інформації, але насправді вони лише підтримують та розвивають домінуючі у суспільстві уявлення про реальність. Гібридна війна має витоки насамперед у сфері ідеології та в геополітичних амбіціях російської правлячої еліти.⁵⁵ Справжні корені загальної філософії паралельної

⁵² Див., наприклад: *Renz B., Smith N. Russia and Hybrid Warfare: Going beyond the Label. Report 1/2016* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vnk.fi/en/government-s-analysis-assessment-and-research-activities>

⁵³ *Hunter E., Permik P. The Challenges of Hybrid Warfare* [Електронний ресурс] / International Centre for Defence and Security, Analysis. – Tallinn, 2015. – Режим доступу: <http://www.icds.ee>

⁵⁴ *Неклеса А. Гадкие лебеди. О гибридной войне, сложном мире и чёрных лебедях над Донбассом / ИНТЕЛПРОС/СИНЛА № 3. – М.: ИНТЕЛПРОС – Интеллектуальная Россия, 2015. – С. 4.*

⁵⁵ Див. *Palmer, D. A. R. Back to the Future? Russia's hybrid warfare, revolutions in military affairs, and Cold War comparisons* // Research Paper (Research Division – NATO Defense College, Rome). – October 2015. – № 120. – P. 3–4.

реальності лежать значно глибше – в історичному досвіді та менталітеті, який сконцентрований у певній моделі світу – моделі, яка, паразитуючи на вибірковій сукупності реальних фактів, своєрідно їх спотворює та уявною картиною заміщує реальну. Побудована на міфології «руського мира» псевдореальність стає ефективним знаряддям російської влади для ведення імперіалістичних війн і виправдовує, таким чином, свою доцільність і значущість.

Видається парадоксом для сучасного світу, що в цій псевдореальності перебувають і нею живуть сучасне суспільство, правляча еліта та керівництво РФ. Усвідомлення цього стало шокувало західних лідерів і політиків, які неодноразово висловлювали думку про те, що російський лідер начебто перебуває в іншому світі.

Передумовою ведення гібридної війни є формування найширшого світового соціально-інформаційного і культурного простору як потужного механізму моделювання реальності відповідно до правила: реальним і справжнім є те, що пропонується у цьому просторі, належним чином подане та оцінене, тоді як справжні факти відкидаються та замовчуються або витіснені на периферію.

Нова якість гібридної війни полягає у радикальному зміщенні акцентів мотивації дій на рівень конструювання уявної псевдореальності. Ціннісно-смилова модель світу організує сприйняття реальності як цілісного комплексу фактів і явищ з відповідною оцінкою їх значущості. Те, що не вкладається у загальну модель світу, позначається як периферійне та вороже, спроможне зруйнувати реальність, а отже, потрібно захищатися від нього, вдаючись до певних героїчних дій.

Власне військові та іншого типу агресивні операції виглядають як вимушені, спрямовані на захист скривджених, подолання «світового зла». Кореляція засобів «м'якої» та «жорсткої» сили дозволяє реальні жорсткі операції проводити під прикриттям привабливих гасел, а з іншого боку – конструювати фейкові події або симулякри для демонстрації на поверхневому рівні з метою обгрунтування необхідності подальших жорстких дій.

Історія показує багато схожих компонентів, що створюють передумови для виникнення такого типу гібридних війн. Головною їх рисою є використання подвійної або багатовимірної тактики у проведенні політики, спрямованої на досягнення стратегічної мети. На поверхневому рівні створюється певна квазіреальність («світова революція», «арійський світ», «руський мир», «ісламська держава» тощо), яка підтримується засобами пропаганди та дезінформації, включно з розрахованими на це діями та висловлюваннями політичних лідерів та ідеологів, тоді як на глибинному рівні відбуваються жорсткі дії, спрямовані на реалізацію справжніх цілей – фактичне формування потрібної реальності у вигляді системи влади і панування над іншими.

Історичний досвід залишається достатньо вагомим чинником ведення гібридних війн сучасності. Такий тип війни має свою передісторію, він веде початок від традицій більшовицької радянської практики зовнішньої політики. Можна сказати, що український досвід гібридної війни сягає війн 1918–1920 рр., які вела більшовицька влада проти нових національних державних утворень на теренах зруйнованої Російської імперії. До певного часу вони Москвою формально визнавалися, але згодом підлягали «реінтеграції». Привабливі гасла, інформаційні операції, проросійські орієнтації населення вже тоді становили комплекс знарядь підривної діяльності, спрямованої на дестабілізацію і хаос, знищення національних урядів нових держав. Штучно створювані альтернативні уряди терміново закликали до вторгнення російські червоні війська.

У результаті Російська імперія була відновлена через створення системи залежних держав та псевдо-автономій у вигляді СРСР. Такий міжнародний порядок мав бути поширений у світі через механізми «світової революції». СРСР демонстрував ту модель міжнародних відносин, до якої прагнули більшовики, – планетарна держава, керована з Москви.

Російські правителі використовують досвід своїх попередників в умовах значно більш складного, глобалізованого світу, в якому війна у класичному вигляді є певним анахронізмом. Розуміючи, що світ все ж не схильний керуватися настановами «русского мира», вони навіть можуть погоджуватися з певними геополітичними обмеженнями своєї влади у кордонах відповідної сфери впливів, але за умов визнання іншими світовими силами їхнього права на панування.

Москва значною мірою спирається на історичні прецеденти і в минулому знаходить взірці для наслідування. Не викликає сумнівів і загальна спрямованість російського суспільства на реанімацію цінностей і життєвих стереотипів колишніх часів. Замість застарілих гасел «боротьби зі світовим капіталом» впроваджується риторика «боротьби цивілізацій», яка є похідною від неоднозначної рефлексії історичного досвіду, перенесеного на сучасні реалії.

Важливою міжнародною передумовою гібридних війн можна також вважати суперечливу позицію ліберально-демократичних сил Заходу, неспроможність або небажання політичних аналітиків та діячів розпізнати масштаби реальних загроз і викликів цивілізованому світу, нездатність швидко організувати необхідний дієвий спротив агресії. Як це було з більшовизмом, ліберальні політики заради власного спокою та виправдання бездіяльності часто намагаються не помічати або замовчують непривабливі риси дійсності у країнах з диктаторським або фашистським режимом. Навпаки, вони охоче сприймають маскування за дійсність і прагнуть співпрацювати з диктаторами проти інших, на їх думку, більших загроз.

Можна зрозуміти, коли така подвійна поведінка зумовлена гібридною тактикою боротьби з агресором для досягнення стратегічної цілі – мінімізації або повної ліквідації загрози, але якщо миру прагнуть досягти шляхом фактичної капітуляції або за рахунок значних поступок з боку жертв агресії, це виглядає як спосіб уникнути відповідальності та аж ніяк не наближає до стратегічної мети. Радше, навпаки – усвідомлення безкарності власних дій провокує агресора до більш жорстких форм поведінки, до більших масштабів терору і застосування військової сили.

Ще один серйозний чинник, який сприяє гібридним війнам, – відсутність надійної і справді ефективної системи міжнародної безпеки та особливості побудови сучасної міжнародної політичної системи. Сформована після Другої світової війни система міжнародної безпеки у вигляді Ради Безпеки ООН відповідала ідеалістичним уявленням того часу, але практично була націлена на підтримку світового балансу сил та недопущення небажаного зростання могутності інших держав, окрім визначених п'яти великих, однак не передбачала організації серйозної колективної протидії агресії однієї з них.

Сучасна міжнародна ситуація у широкому європейсько-азійському просторі країн, прилеглих до кордонів РФ, від країн Балтії і Польщі до Чорноморського регіону і Південного Кавказу і далі, аж до Казахстану і Центральної Азії, виглядає вкрай небезпечною і нагадує геополітичну ситуацію 1919–1920 рр. на теренах колишньої Російської імперії. З одного боку, в центральній частині цього простору сформована значна військова потуга, дисциплінована й озброєна, з іншого – на периферії існують окремі розрізнені держави зі слабким оборонним потенціалом.

У світлі подій, пов'язаних з російською агресією проти України, стає наочним системний характер усього комплексу загроз європейській та регіональній безпеці, які значною мірою мають спільне джерело – деструктивну імперську політику російської влади. РФ фактично підтримує дії терористів на території сусідніх країн, намагається дестабілізувати політичні режими «неслухняних» країн регіону, а за необхідності – сприяє пожвавленню «заморожених конфліктів», що, у свою чергу, викликає міграційні потоки із зон лиха.

Запровадження РФ агресивних дій гібридного типу, які мають замаскований характер і спрямовані на підрив внутрішньої стабільності, включає широкий спектр заходів – від еконо-

мічного тиску, експорту тероризму, проведення масованих інформаційно-пропагандистських операцій тощо до прямого військового втручання.

Для світової спільноти стає очевидним, що збройні конфлікти в регіоні протягом останніх років мають спільний знаменник у вигляді зовнішнього силового втручання з боку РФ. Остання зберігає військову присутність в усіх «гарячих» точках регіону і підживлює так звані заморожені конфлікти, вслякко перешкоджаючи їх мирному врегулюванню.

З іншого боку, провокативною для агресії РФ стала також недалекоглядність політичних еліт європейських держав, які замість зміцнення оборонних можливостей та вдосконалення організації колективної системи безпеки, зокрема, шляхом включення до НАТО нових членів із числа пострадянських країн, більше сподівалися на демократичну трансформацію російської еліти, її мирну адаптацію до європейської соціально-економічної моделі.

Сподівання Заходу на поступову трансформацію російської влади у бік більш цивілізованої моделі поведінки у відносинах із сусідами виявилися марними. Саме конфлікт ціннісних уявлень має наслідком неефективність політики «перезавантаження», яку проводила адміністрація Б. Обами, та практичне втілення ідеології російського імперіалізму, що має вияв в агресії проти Грузії та України.

Очевидно, що окупація частини територій як засіб блокування інтеграції сусідніх держав у західний політичний та безпековий простір дедалі більше стає провідним інструментом політики РФ у регіональному вимірі. При цьому окуповані території вилучаються з нормального економічного і політичного життя, а їх населення фактично залишається ізольованим від світових глобалізаційних процесів.

Зацікавлена у контролі над шляхами постачання енергоресурсів та використанні «газової» зброї у геополітичних цілях, владна верхівка Росії провокує «енергетичні війни», підтримуючи тим енергетичну безпеку Європи і посилюючи свій вплив на політику низки держав ЄС.

Російська агресія зруйнувала політичний і військовий баланс сил на континенті, що склався після завершення холодної війни.⁵⁶ Порушивши базові міжнародно-правові принципи, РФ запустила процес деструкції системи європейської і трансатлантичної безпеки. Важливою складовою кризи є відсутність достатньої політичної волі провідних держав усіма можливими засобами забезпечувати світовий порядок та здійснювати адекватні заходи для протидії агресору.

Російські війни проти Грузії та України продемонстрували неефективність існуючих міжнародних інституційних структур у питанні забезпечення безпеки. Водночас зростання агресивності РФ викликає також і зворотний ефект – зростання відчуття небезпеки у країнах, що межують з РФ, і їх тяжіння до пошуків моделей взаємної підтримки та співпраці, до створення балансу російському домінуванню. Щоправда, на сьогодні ще немає достатньо потужних форм консолідації зацікавлених країн, а суперечності між деякими з них стимулюють агресора до більшої активності та штучного поглиблення розбіжностей.

Приналежність окремих частин регіону Східної Європи до різних військово-політичних та економічно-політичних інтеграційних угруповань створює потенціал для більш серйозного протистояння, який може бути актуалізований унаслідок загострення суперечностей та боротьби за домінування. Для регіональних держав, що опинилися поза межами цих угруповань (Україна, Грузія, Молдова), зберігається загрозлива ситуація неможливості дієвого захисту від зовнішньої агресії за допомогою внутрішніх ресурсів або за підтримки держав-союзниць.

За таких обставин зростає військово-політична напруженість у регіоні, коли, з одного боку, нарощують військову присутність та проводять військові навчання країни НАТО, а з

⁵⁶ Див. Pustorino P., Venturi P. NATO'S Evolution: from Conventional to Hybrid Warfare // Anno Accademico (Siena Un.). – 2014/2015. – P. 134–135.

іншого – нарощуються та активізуються російські збройні сили поблизу кордонів України і на окупованій території. Високий рівень занепокоєності серед країн євроатлантичної спільноти викликають постійні погрози з боку РФ використати свій ядерний потенціал, елементи якого планується розмістити в Криму.

З березня 2014 р., після початку російської агресії проти України, безпекова ситуація в світі та Європі докорінно змінилася, що призвело до різкого підвищення значення трансатлантичних структур з їх опорою на «жорстку» силу. На перший план вийшла необхідність більш узгодженої політики США та ЄС щодо протидії російській агресії. На позицію країн – членів ЄС безпосередньо вплинула й продовжує впливати політика США, а також величезні дипломатичні зусилля Німеччини, яка взяла на себе подвійну роль – координатора всередині ЄС та координатора між ЄС та США.

Водночас сподівання на західну допомогу або на сприяння інших держав із сильним військовим потенціалом залишаються непевними навіть для сусідніх з РФ країн – членів Північноатлантичного альянсу, які пам'ятають про егоїстичність та схильність Заходу до компромісів і поступок агресорові. Український досвід свідчить, що сподіватися у протистоянні агресору краще лише на себе, на міцні збройні сили та волю народу до спротиву.

Регулятивною ідеєю країн Заходу є настанова на винятково мирне дипломатичне вирішення конфліктної ситуації на Донбасі. Однак переговори і спроби переконати агресора, який заперечує свою роль у війні, ведуть лише до тимчасового послаблення бойових дій з постійними спалахами інтенсивної ескалації. З огляду на розбіжність думок серед країн Європейського Союзу та зростання масштабів внутрішніх та міграційних проблем, навряд чи можна очікувати жорсткішої позиції ЄС щодо РФ, якщо остання вдасться до розгортання більш масштабних воєнних дій в Україні. За існуючих умов ЄС може влаштувати будь-яка форма «заморожування» конфлікту на Донбасі, включно з мовчазним прийняттям анексії Криму, як це сталося з російською агресією проти Грузії і фактичною анексією Абхазії та Південної Осетії.

Загалом сучасна геополітична ситуація провокує серію гібридних війн, які російське керівництво розпочинає, тільки-но відчувши можливість це зробити без особливих втрат для себе, навіть за рахунок більш різкого погіршення соціально-економічної ситуації у власній країні та рівня життя своїх громадян.

2.2. Гібридна війна як вияв конфлікту ціннісних моделей порядку

Сучасний російський реваншизм проводить стратегічний курс на підрив основ правової системи міжнародної безпеки відповідно до своїх уявлень про світовий порядок як про багатополосну систему із визначеними сферами впливу, що мають бути закріплені за великими світовими державами. До цих держав належать США, КНР та РФ, які мають могутні збройні сили та володіють значним ракетно-ядерним потенціалом. Вважається, що велика держава встановлює на свій розсуд власні моделі порядку в своїй сфері домінування, куди інші великі потуги не мають права втручатися. У сучасному глобалізованому світі стратегічна імперська політика такого типу не має шансів на кінцевий успіх, хоча і спроможна досягти певних тактичних результатів. Взаємопов'язаність країн та взаємне переплетення інтересів держав, їх зацікавленість в економічному зростанні та збільшенні рівня добробуту власного населення, зрощення економічних та соціально-політичних систем у форматі інтеграційних моделей – усе це позбавляє сенсу агресивні дії проти інших держав, відкидає війну як засіб реалізації стратегічних цілей зовнішньої політики. Однак через історичні обставини та особливий характер своєї внутрішньої організації сучасна російська держава спромоглася спростувати філософію

здорового глузду і, не маючи реальної стратегії власної адаптації до умов глобалізованого світу, не знайшла нічого кращого, як звернутися до віджилих моделей геополітичного мислення.

На сьогодні всім стає зрозуміло, що РФ має на меті переглянути міжнародний порядок, що склався після закінчення холодної війни, зруйнувати Північноатлантичний альянс, повернути «право сили» до міжнародних відносин і встановити власну сферу впливу у пострадянському та, можливо, в усьому євро-азійському просторі. Сенс гібридних війн, які здійснює сучасна РФ, – у загальній дестабілізації існуючого світового порядку, сприянні різноманітним елементам хаосу у своєму геополітичному оточенні. На цьому тлі має вигідно виокремлюватися російська авторитарна політична модель з її формами упорядкування реальності на засадах сили і примусу.

Російська Федерація виступає ініціатором гібридних конфліктів на різних фронтах, однак в Україні, починаючи з березня 2014 р., дії агресора набули форм сучасної гібридної війни, яка поєднує використання традиційних мілітарних, квазімілітарних та невійськових засобів для досягнення політичних цілей. Агресія Росії проти України реалізувала концепцію новітньої гібридної загрози. Економічні, інформаційні та дипломатичні засоби перетворено на інструменти силового впливу і створено можливості для їх поєднання з конвенційними військовими силовими засобами.

Російська влада сповідує принципи традиційної геополітики, згідно з якими світовий порядок побудований на праві сили. Сила держави, на її думку, вимірюється шляхом агресивних війн, які вона має вести, якщо хоче поваги і покори від інших. Крім того, глибока мілітаризація суспільства сприяє збереженню існуючого режиму влади. Зовнішня агресія стає засобом вирішення внутрішніх проблем.

Виникає питання про витоки та сенс російської агресії. Сенс війни визначається її політичними цілями, згідно із формулою Клаузевіца про те, що війна є продовженням політики іншими засобами. Держава, побудована як імперія, розпочинаючи війну, має на меті підкорити противника власній волі, тобто отримати над ним певну владу, включити у власну сферу домінування або впливів. Отже, враховуючи формат російської держави як імперського утворення, головним питанням її внутрішньої і зовнішньої політики є влада – її досягнення, збереження, зміцнення і поширення.

Варто зазначити, що формула Клаузевіца може бути більш придатна до експансіоністської держави вірця XIX ст., аніж до сучасної європейської демократії з іншою системою цінностей. Основою глибинного конфлікту Росії із Заходом є несумісність ціннісних систем сучасного глобалізованого світу і варварської моделі організації російського суспільства, з якою тісно пов'язана існуюча система політичної влади. Економічною основою політичного режиму в РФ є збагачення владної верхівки за рахунок торгівлі ресурсами країни.

Тактика, яку взяли на озброєння сучасні російські правителі, не нова. Її авторами слід вважати більшовиків, творців радянської держави. Головним знаряддям у їх політичній практиці були силові вирішення будь-яких проблем та фанатична впертість у досягненні поставленої мети. Оскільки справжні цілі (абсолютна влада та світове панування) не сприймаються суспільством і здоровим глуздом більшості людей, а засоби, побудовані на значних витратах ресурсів і людських життів, викликають сумнів у їх доцільності, то виникає потреба у різноманітних засобах маскуванню, підмінах понять, знищенні здорового глузду та нарощуванні психозів та істерик у суспільній психіці. Стан постійної шизофренії та перманентної параної стає буденним для життя суспільства. Всілякі прояви критичної рефлексії та спроби раціонального осмислення реальності придушуються репресивним апаратом.

Розгалужена система маскуванню, викривлення дійсності, створена за добу комуністичного правління, залишається і в наш час у вигляді концептуально-сміслових комплексів, істотно імплементованих у свідомість і психіку значної частини населення. Цією штучною, викривленою реальністю живиться і сучасна російська гібридна агресія. Фактично перебу-

вання суспільної свідомості росіян у подвійному, суперечливому стані й робить агресію гібридною.

Громадянська війна між «білими» та «червоними» у 1918–1920 рр. відбувалася фактично між двома моделями реінтеграції імперії – консервативною та більшовицькою. Друга модель перемогла багато в чому завдяки застосуванню гібридної тактики: на поверхні – боротьба проти буржуазної експлуатації та самодержавного режиму, за визволення націй, побудову соціалістичного суспільства, насправді – встановлення ще більш жорсткого режиму придушення народів та введення примітивних та більш жорстоких форм експлуатації людини державою.

Більшовицький досвід гібридних війн був вдосконалений у зовнішньополітичній практиці радянської влади, яка через численні канали впливу та підривної діяльності намагалася привести до влади прокомуністичні уряди і створювала світову соціалістичну систему, тобто систему світового панування. СРСР спрямовував величезні ресурси на підкуп політичних сил, ідеологічну обробку та економічну підтримку лояльних до себе урядів у країнах «третього світу», а в окремих випадках вдавався і до відкритої збройної інтервенції.

Феномен «СРСР» є насправді величезним фейком. Держава, що існувала під цією назвою, фактично ніколи не була «радянською». Ради всіх рівнів ніякої реальної влади не мали, оскільки лише затверджували рішення апарату КПРС. Але і комуністична партія насправді не була ані «комуністичною», ані «партією». В однопартійній системі немає поняття «політичної партії». Партія, складена з мільйонів рядових членів, – це лише частина народу, яка може конкурувати хіба що з іншою частиною – «безпартійними», а «блок комуністів та безпартійних», який завжди виступав на безальтернативних виборах, і є весь народ.

Комуністична за гаслами та деклараціями партія фактично виконувала функції державного апарату. За своєю практикою і справжніми цілями КПРС існувала заради підтримки диктатури партійного апарату, збереження та зміцнення влади бюрократичного прошарку – «номенклатури». При цьому переважна маса рядових членів партії не відіграла ніякої ролі, а лише створювала видимість масової підтримки політичного курсу ЦК КПРС.

Сама організація влади у державній системі СРСР була гібридною – партійно-радянською. Така подвійна організація дозволяла показувати на поверхні всі «принади» соціалістичної демократії згідно із «найпрогресивнішою» у світі конституцією, декларувати політику мирного співіснування, проповідувати принципи невторчання у внутрішні справи тощо, але з іншого боку – вести підривну діяльність у «країнах капіталу», зокрема через структури комуністичного інтернаціоналу, нарощувати гонку озброєнь, підтримувати зручні для себе режими у країнах «третього світу».

Так само СРСР не міг вважатися «союзом» республік, оскільки справжньою формою організації державної влади був централізований і жорстко дисциплінований партійний апарат. І хоча партійні органи окремих республік та областей мали певну автономію щодо вирішення деяких питань своєї компетенції, але вони діяли як окремі структурні підрозділи єдиного партійного організму. У випадку, коли політика республіканських органів влади переставала влаштовувати Центр, неодмінно відбувалися кадрові перестановки та репресії. Отже, якщо на поверхні СРСР демонстрував рівноправність республік та повагу до прав інших націй, насправді, на більш глибокому рівні, завдяки фактичній диктатурі партійного апарату держава була побудована як централізована імперія.

Україна на той час опинилася у програді, втратила незалежність, але продовжувала існувати у гібридному вигляді псевдодержави – формально як державне утворення, а фактично як колоніальна країна. Не маючи власної системи безпеки, країна знищувалася внаслідок періодичних голодоморів, штучної асиміляції, репресій інтелігенції та селян, тотального контролю за всіма сторонами суспільного життя. Щось схоже Москва пропонує створити і в сучасних умовах у вигляді «руського мира», складовими якого мають бути «Малоросія» та «Новоросія».

Але гібридний характер держави іноді міг створити і зворотний ефект, зіграти злі жарту з ігрищами Центру на поверхневому рівні. Маючи абсолютну впевненість у своїй владі на глибинному рівні, партійні лідери не надавали великого значення формам організації владних відносин на рівні державних структур, зокрема, схемам територіального упорядкування та розмежування. Цілі республіки та автономії утворювалися або ліквідовувалися, коли це партійним вождям здавалося доцільним з огляду на зручність управління територіями або відповідно до політичної кон'юнктури. Коли до УРСР були приєднана Західна Україна у 1939 р. або Крим у 1954 р., це сприймалося як звичайне внутрішнє адміністративне упорядкування територій у межах єдиної імперської структури. Але коли імперія розвалилася, ситуація набула зовсім іншого забарвлення: національна держава автоматично надала адміністративним кордонам значення міждержавних, що виводило питання на рівень міжнародного права.

Гібридний характер радянської держави був знищений, коли було знято положення про керівну роль КПРС і фактична влада перейшла відпартійних до державних органів. Після краху ГКЧП у 1991 р. КПРС як наддержавний орган взагалі ліквідується, а комуністи стають однією з політичних партій, що перебуває у стані конкуренції з іншими партіями. Проголошення національного суверенітету окремими республіками та положення про пріоритет національних законів над союзними вже означали початок фактичного розвалу СРСР, що й було формально затверджено в грудні 1991 р.

Водночас інерція гібридного мислення штовхала до відновлення двоїстого характеру відносин у пострадянській дійсності. Замість СРСР на поверхневому рівні створювалися структури СНД як плацдарм для подальшої реінтеграції імперії, тоді як на глибинному рівні прихильники імперії перебували у стані пошуку нових форм організації, зокрема шляхом підтримки та розвитку проросійських елементів у пострадянських державах на всіх рівнях суспільного життя, включаючи економічний, політичний, інформаційний і культурний простори.

Саме проросійська і промосковська орієнтація здавалася найбільш об'єднуючою силою для комуністів, православної церкви, політичних та культурних прошарків, частини бізнесових кіл, пов'язаних з російськими енергоносіями, тощо. Скрізь, де ці елементи набували значної переваги, Москва намагалася створити, часто за підтримки збройних сил, орієнтовані на себе квазідержавні утворення в окремих областях та автономіях, що перебувають у стані перманентного конфлікту з новими незалежними державами – колишніми радянськими республіками, а фактично належать до нової імперії.

На початку 90-х рр. така доля очікувала і Кримську область України, але, сподіваючись на упокорення всієї України, Москва погодилася на компромісний варіант з утворенням Кримської автономії та передачі Чорноморського флоту до РФ. Але при будь-якому реальному рухові України від Москви у європейському напрямі ця рушниця мала б негайно вистрелити.

Спираючись на певний історичний досвід існування народів на теренах російсько-радянської імперії впродовж останнього століття, Москва поклала надії на те, що колесо історії поверне в інший бік, і його слід підштовхувати у потрібному напрямі за допомогою відповідної політики. Важливою рисою такої схеми є створення на початковому етапі якомога більшого хаосу шляхом дестабілізації, руйнування структур, що підтримують усталений порядок. Після затвердження своєї влади політика полягає у встановленні нового порядку, який влаштовує РФ.

Отже, загальна стратегія полягає у тимчасовому руйнуванні існуючої форми організації імперії, аби пізніше відновити її у новій якості та під іншою назвою, але із тим самим змістом. Так російське «самодержавіє», знищене внаслідок Лютневої революції, пізніше через загальний хаос громадянської війни і дестабілізацію імперії відновлюється у значно більш жорстких формах у вигляді більшовицької диктатури на чолі з вождем або генсеком ЦК. Подібним чином у сучасній історії руйнуванню підлягала і радянська імперія, але з тим, щоб реанімуватися у формі більш модернізованої авторитарної держави.

Дійсно, домігшись посади російського президента, Б. Єльцин та його прихильники були зацікавлені у руйнуванні структур центральної влади на чолі з М. Горбачовим. Останній докладав величезних зусиль для модернізації державних структур союзного центру – «новоогарьовський процес», що зрештою призвело до ГКЧП. Розвал структур радянської імперії зумовлює проголошення незалежних держав, а в межах самої Російської Федерації Б. Єльцин кидає гасло усім автономіям та суб'єктам федерації:

«Беріть стільки суверенітету та прав, скільки зможете!». Загальний процес розпаду держави на окремі атоми був потрібен, щоб населення відчуло хаос бездержавного існування, ситуацію війни всіх проти всіх із неодмінним зростанням кримінальних елементів.

Схожа ситуація була після державного перевороту більшовиків у жовтні 1917 р., коли гасло «Вся влада радам!» призвело до повного хаосу в системі державного управління, оскільки розпочалася війна за повноваження рад різних рівнів при їх повній безвідповідальності. Це супроводжувалося загальним «беспределом» озброєних солдат та матросів, розкраданням власності, землі та нерухомості «експлуататорських» класів. Зворотна реакція населення у вигляді потреби у сильній владі уможливила фактичну диктатуру більшовиків і значно більшу централізацію та зосередження влади, ніж це було за часів царизму.

Політичний процес деструкції радянської держави також супроводжувався масштабним розкраданням суспільної власності у вигляді т. зв. приватизації та шляхом корупції. Представники державного апарату на різних рівнях знаходять порозуміння з організованими злочинними угрупованнями. Політики, що сповідують демократичні погляди, не маючи відповідної політичної культури та традицій, неспроможні до управління державою, потопують у словесних баталіях та борються одне з одним. Прагнення до сильної влади набуває поширення серед різних прошарків населення. Демократична ідея, так би мовити, не спрацювала. В Україні в такий самий спосіб було кинуте гасло: «Національна ідея не спрацювала», що виглядало як підготовка неоімперської інтеграції.

Наприкінці 90-х рр. російська політична еліта вважає «підготовчий», деструктивний період завершеним і береться до будівництва нової імперії, усуваючи від влади політиків демократичної орієнтації. Спочатку робиться спроба формування т. зв. ліберальної імперії на економічних засадах шляхом просування різних проектів реінтеграції пострадянського простору – розвитку структур СНД, ЄврАзЕС, Митного союзу тощо. Майже всі проекти спрямовані насамперед на Україну, оскільки Москва значно раніше за З. Бжезінського усвідомлює тезу, що без України ніяка імперія у цьому просторі не є можливою.

Економічною основою нової імперії мали бути різні форми енергетичної та фінансової залежності, масштабне проникнення російського капіталу у колишні республіки, тоді як політичні засади утворюють прикуплені проросійські політичні партії та представники місцевої компрадорської буржуазії та олігархії. З тактичною метою вважається за доцільне стимулювати радикальні націоналістичні кола, щоб створити жупел «націоналізму» та «фашизму», яким можна лякати громадськість і дискредитувати країну в очах світової спільноти.

Загалом мета «ліберальної імперії» полягає у формуванні знов-таки гібридного феномена, коли позірно незалежні держави насправді перебувають у васальній залежності від московського центру і проводять свою внутрішню і зовнішню політику у його фарватері.

Московські політики за інерцією свого геополітичного мислення продовжують вважати пострадянські країни своєю «зоною відповідальності», тобто сферою свого домінування, що на практиці, за уявленнями Кремля, означає право втручатися у внутрішні справи нових незалежних держав, включаючи застосування збройної сили під приводом захисту «співвітчизників» або «російськомовних» громадян в інших країнах. Таке право було зафіксовано в офіційних документах РФ стратегічного характеру.

Кремль продовжував також зараховувати до сфери своїх інтересів та впливів і європейські посткомуністичні держави, а отже, був дуже незадоволений, коли останні цілими

групами почали набувати членства у НАТО та ЄС. Це трактувалося не як зміцнення європейської системи колективної безпеки, а як експансія НАТО на Схід і ущемлення інтересів Москви.

У ширшому – європейському – контексті можна говорити про різну динаміку перехідного періоду для посткомуністичних країн, втягнутих свого часу в політичну та соціально-економічну систему соціалістичного табору. Якщо низка центральноєвропейських держав, країн Балтії та Балкан відносно швидко здійснили необхідні перетворення й отримали можливість активно включитися в європейські інтеграційні процеси, то у східноєвропейському просторі найбільш консервативною силою виявилася соціально-економічна модель Російської Федерації, побудована на ресурсній економіці та авторитарній організації політичного життя.

Спроби демократичних перетворень у РФ в 90-х роках ХХ ст. досить швидко були зведені нанівець, і російське суспільство, не маючи достатньо сил і досвіду демократичного життя та нехтуючи певним вікном можливостей, перейшло у звичний для себе стан стагнації та сплячки. Цьому великою мірою сприяла і зовнішньоекономічна кон'юнктура у вигляді високих цін на енергоносії, завдяки чому можна було забезпечити відносно високий рівень добробуту для населення, а з іншого боку – спрямувати значні ресурси на розбудову і модернізацію власної збройної потуги.

Зростання потужної консервативної сили у вигляді російського політичного режиму з великодержавними амбіціями, який користується підтримкою населення та має у своєму розпорядженні сучасні збройні сили, не могло не позначитися на загальноєвропейських процесах безпекового характеру. Високий рівень залежності низки європейських країн від російських енергоносіїв вкупі з масштабною інформаційною експансією російських ЗМІ до Європи значно гальмували у європейських політичних колах процеси усвідомлення справжнього рівня російської загрози для європейської безпеки та європейського майбутнього.

Російська авторитарна політична модель правління, органічно доповнена спокусливими корупційними схемами для політичної та бізнесової еліти, стає досить привабливою не тільки для правлячої верхівки низки пострадянських та азійських держав, але й притягальною для політиків і бізнесменів деяких країн Європи. Зі свого боку, російська влада активно підтримує орієнтовані на неї політичні сили, підспудно вносячи корупційну складову у європейські політичні процеси.

Відповідно до російських уявлень про зовнішній світ та міжнародну політику, процеси поширення європейських цінностей та більш прогресивних соціально-економічних моделей у країнах європейського оточення вважаються проявом експансії Заходу, що супроводжується або має на меті зростання геополітичних впливів США та їх військової присутності у країнах російського оточення і там, де РФ взагалі бачить свої інтереси.

Реанімований з часів холодної війни антиамериканізм покладено в основу російської технології утримання влади правлячою верхівкою, що передбачає, зокрема, й демонстрацію агресивної поведінки у зовнішній політиці. Іншою ідеологічною опорою російської влади є апелювання до історичного досвіду перемоги у часи «Великої вітчизняної» та до космічних і ракетно-ядерних досягнень часів СРСР – держави, яка мала значний геополітичний вплив у світі та єдиним правонаступником і спадкоємцем якої вважає себе РФ. Світовий порядок, побудований на традиціях біполярного протистояння, цілком влаштував би російську владу.

Втім, залишається питанням, наскільки сама російська політична еліта насправді поділяє такі уявлення та чи вірить у можливість відновлення геополітичної могутності РФ. Важко повірити, що, крім низки політичних маргіналів та фанатиків російської імперії, хтось із серйозних політиків та науковців може ставитися до цих уявлень інакше, як до ідеологічного інструменту збереження та зміцнення влади правлячою верхівкою.

На початку свого правління новообраний російський президент В. Путін демонстрував прихильність до ідей ліберальної економіки та принципів західної демократії. Але коли його влада захиталася і демократичні сили почали вимагати реальних змін, він дуже легко обрав

шлях авторитарного правління з опорою на найбільш консервативні елементи суспільства. Готовність швидко змінювати свою риторику та показову поведінку відповідно до кон'юнктури завжди була ознакою менталітету російського (радянського) чиновництва. Створена нова міфологія «патріотизму» сприяла певній консолідації населення навколо влади в умовах очікуваного погіршення економіки та зниження рівня життя.

Небезпечні внутрішні політичні процеси у такій великій країні, як РФ, якщо вони не зустрічають спротиву, рано чи пізно вихлюпуються назовні у вигляді певної експансії у країни оточення, значною мірою залежні від політичних та економічних зв'язків з «великим сусідом». Спокуса вирішити внутрішні питання за рахунок зовнішньої експансії завжди була притаманна державам з імперським типом організації. Слабкість оборонного потенціалу пострадянських держав та наявність значних проросійських уподобань серед частини населення виступали провоюючими чинниками агресивної поведінки.

Прагнення російської політичної еліти та авторитарного керівництва зберегти свою владу і розпоряджатися величезними фінансовими ресурсами увійшло у суперечність із потребами модернізації економічної системи, пов'язаної з процесами демократизації політичної системи. Відволікти увагу суспільства від дійсно необхідних перетворень, що означало б зміну владного режиму, було вирішено шляхом створення викривленої моделі світу, яка далека від реальності, зате санкціонує існуючу владу.

Російська влада, яка обґрунтовує свої дії міфологізованими уявленнями про сучасний світ і таким чином вступає у жорсткий конфлікт з реальністю, потрапляє у своєрідну пастку роздвоєння дійсності. При цьому не має особливого значення, чи вірять самі політики у ці міфи, – головне, що певна міфологія вимагає і відповідної логіки поведінки. Якщо політичні лідери вірять у ці ідеї – вони стають небезпечними ідеалістами та фанатиками, якщо не вірять – цинічними прагматиками, мета яких – збереження влади та гроші.

Якщо не враховувати змін в об'єктивних історичних процесах, починають зростати розбіжності між звичними уявленнями та реальним станом речей. Це зрештою призводить до міфологізації дійсності, коли реальністю вважається комфортний для суб'єкта уявний світ, тоді як дійсна реальність відкидається всупереч фактам.

Конфлікт із реальністю рано чи пізно завершується тим, що суб'єкту або вдається пристосувати реальність до своїх уявлень, або змінюється сам суб'єкт до рівня справжньої дійсності. Російське керівництво обрало шлях силового перетворення реальності відповідно до своїх міфологізованих уявлень – «кримнашизм» тощо. Але, як свідчить історія, врешті-решт зворотний спротив з боку об'єктивної реальності неодмінно веде до трансформації самого суб'єкта.

Політика РФ на сьогодні виглядає реально вмотивованою імперськими амбіціями частини владної верхівки, які мають значну підтримку і серед широких верств населення. Жодних економічних та зовнішньополітичних переваг анексія Криму та війна на Донбасі Росії не надали, швидше навпаки. Заради привиду «державної величі», під впливом масштабної дезінформації російська влада та значна частина суспільства готові втрачати добробут, перспективи розвитку, терпіти міжнародні санкції та відносну міжнародну ізоляцію. Нечисленні прояви протесту наражаються на жорстку протидію ефективного репресивного апарату.

Маючи внутрішню підтримку, правлячий режим РФ у змозі проводити авантюристичну агресивну зовнішню політику, яка становить найбільшу з часів Другої світової війни загрозу міжнародній безпеці і стабільності. Водночас політика РФ є радше кон'юнктурною, такою, що може досягати певних тактичних цілей, але не є виграшною у більш далекій перспективі.

Прагнення РФ утримати політичний контроль за країнами пострадянського простору суперечило стратегічному європейському вибору України, Молдови і Грузії. Наміри Кремля повернути Україну та інші пострадянські країни до зони свого політичного та економічного впливу створюють постійні безпекові ризики в регіоні. Російська зовнішньополітична доктрина припускає силове втручання на захист т. зв. російськомовного населення в інших дер-

жавах, що стало мотивацією агресії під час подій 90-х рр. у Придністров'ї та на Південному Кавказі, російської агресії у Грузію у серпні 2008 р. та в Україну в березні 2014 р.

Провал євразійського проекту означає для РФ фактичну втрату статусу великої держави та підрив існуючого політичного режиму. Отже, для Кремля вкрай важливо показати неефективність європейського проекту, для чого задіється весь арсенал засобів впливу – від дипломатичних та політичних до підривних і воєнних.

Для вирішення своїх стратегічних цілей за останні роки були накопичені достатні матеріальні, військові та фінансові ресурси. Водночас влада РФ обмежена у своїх діях у перспективі, оскільки джерела поповнення ресурсів виявилися переоціненими. Відчуваючи неминуче виснаження ресурсної бази та усвідомлюючи перспективу економічної катастрофи, російська влада стає більш схильною до компромісів, а з іншого боку – це може її штовхати до ще більш авантюрних кроків. Головним завданням політики РФ стає закріплення на досягнутому, сподіваючись на домовленості із США та країнами Заходу. У цьому й полягає мета військово-дипломатичних маневрів РФ: використовуючи ситуації на Донбасі та у Сирії як важіль у переговорному процесі, фактично залишити за собою Крим та позбавитись санкцій Заходу.

Тактика РФ наразі полягає у створенні якомога більшої кількості «заморожених» конфліктів у регіоні між Балтикою, Чорним і Каспійським морями, що дозволяє їй не лише гальмувати процес інтеграції регіональних держав до НАТО і ЄС, а й вносити внутрішні суперечності до лав Євросоюзу, намагаючись таким чином розколоти його єдність у питанні дотримання режиму санкцій щодо РФ.

Різниця потенціалів економічно розвиненого європейського ядра та відносно відсталих периферійних зон (переважно у Близькосхідно-Чорноморському просторі), з їх соціально-економічними проблемами та локальними конфліктами, створює величезну небезпеку стабільності європейського світу загалом. Сучасна міграційна криза, напади терористів у європейських столицях – це тільки перші ознаки наступу майбутніх хвиль хаосу з боку небезпечного сусідства. Недостатня увага до вирішення питань безпеки у ширшому регіоні призводить до того, що різниця потенціалів зростатиме і, як наслідок, виникатимуть нові кризові ситуації.

Події у близькому європейському оточенні останніх років виявили, що масштаби викликів зі Сходу були недооцінені, що започаткована ЄС політика сусідства була недостатньо продуманою, не підкріпленою відповідними ресурсами і фактично зазнала фіаско. Ситуація ще більше загострилася внаслідок деструктивної політики Кремля з його геополітичними амбіціями та спробами розхитати європейську єдність.

Можна стверджувати, що гарячі точки у Чорноморсько-Близькосхідному регіональному просторі взаємопов'язані і мають багато в чому схожі риси. Російську окупацію Криму, війну на Донбасі та спроби дестабілізації на півдні України, збурення політичної ситуації у Молдові, Чорногорії, військові операції у Сирії можна розглядати як ланки одного процесу – агресивного наступу російського імперіалізму з метою реваншу за руйнування СРСР, розширення НАТО, втрату домінуючих впливів у міжнародних відносинах. Для цього задіяні всі можливі засоби – від дипломатичного тиску та інформаційних операцій до активізації агентури та збройної інтервенції.

Таким чином, на сьогодні РФ, реалізуючи загальну стратегію геополітичного реваншу, досягла значних успіхів у руйнуванні постбіполярного світового ладу. Шляхом розширення сфери застосування політики сили РФ послідовно сприяє наростанню рівня хаосу у міжнародному безпековому середовищі. РФ розглядає посилення непередбачуваності на міжнародній арені як провідний інструмент збільшення власного зовнішньополітичного впливу. Ефект такої політики на короткому проміжку часу виявився вельми значним. Проте що більшою мірою процеси стають неконтрольованими, то менше в РФ можливостей їх спрямувати в бажаному напрямі разом із можливостями досягнення своїх агресивних цілей.

2.3. Геополітична та глобалізаційна парадигми стратегічного мислення

У контексті подій, пов'язаних з гібридними війнами, дедалі чіткіше вимальовується глибока прірва між способом мислення російського політичного керівництва та характером стратегічної культури і розуміння сучасного глобалізованого світу, яка становить основу політичного мислення лідерів провідних держав Заходу. Фактично маємо досить істотну зміну парадигм стратегічного мислення, одну з яких можна позначити як «геополітичну», тоді як для другої більш прийнятною видається назва «глобалізаційна».

Стратегічне мислення – особливий тип мисленої діяльності, що поєднує аналіз наявної ситуації та можливостей її розвитку з прогнозуванням та проектуванням майбутнього згідно з визначеними цілями. Отже, для побудови ефективної стратегії необхідно створити більш або менш детально пророблену раціональну уявну модель бажаного майбутнього, відповідно до якої плануються окремі етапи та заходи, прораховуються необхідні ресурси та організуються відповідні дії.

Якщо на Заході майбутнє міжнародної безпеки бачать у категоріях глобалізованого світу, в якому протидія сучасним загрозам вимагає координації зусиль усіх держав, то керівництво РФ схиляється до геополітичної парадигми, коли питання безпеки вирішуються за зонами відповідальності багатополюсного світу.

У геополітичній парадигмі, якою здебільшого керується російська влада, домінує ідея уявного світового порядку, який забезпечується балансом сил великих держав. Російська зовнішньополітична ідеологія визнає лише США, КНР та РФ – держави, які мають значні збройні сили з великим ракетно-ядерним потенціалом. Решта країн мають бути включені в ту або іншу сферу впливу або на їх теренах ведеться боротьба за домінування. Будь-яке посягання з боку іншої великої держави на посилення своїх впливів у «чужій» сфері домінування означає «експансію», «ущемлення національних інтересів», тобто розглядається як агресивний крок, що вимагає відповідного реагування, включно із застосуванням збройних сил.

Слід визнати, що за такою логікою здійснювалася міжнародна політика часів біполярного протистояння США та СРСР. Кризи у відносинах між двома великими супердержавами містили загрозу світової війни, що потребувало домовленостей для її запобігання та зниження порогу нестабільності. Глобальна політика мала пріоритетом інтереси великих держав, тоді як інтереси інших частіше за все не брали до уваги. Міжнародне право та міжнародні інституції з питань підтримання миру і стабільності виглядали більше допоміжними, які можуть бути задіяні лише за домовленістю великих держав.

Певного нового виміру геополітичній парадигмі надають уявлення про нездоланність суперечностей багатополярного світу або зіткнення цивілізацій як джерел глобальних конфліктів. Такі уявлення все ще перебувають у межах конфронтаційних стереотипів бачення міжнародних відносин, коли конфлікт систем цінностей не зникає з порядку денного світового розвитку, а лише набуває іншого виміру.

Насправді ціннісні системи сучасного глобалізованого світу і Кремля – різного порядку: йдеться не про зіткнення або конкуренцію різних цивілізаційних моделей, а радше про зіткнення сучасного варварства і цивілізації у широкому сенсі.

Не можна заперечувати, що й на сьогодні кожна з великих потуг має свої інтереси у світовому просторі та намагається їх реалізувати, враховуючи сили та потенціал могутності інших впливових акторів. Це означає, що до певної міри уявлення традиційної геополітики спрацьовують і в сучасному світі. Але в останні десятиліття, після ліквідації одного з полюсів конфронтації та включення нових пострадянських держав у світову політичну систему, набуває ваги інша тенденція, коли підтримання принципів світового порядку відбувається переважно

шляхом домовленостей та компромісів ключових акторів міжнародної безпеки, їх співпраці з іншими державами у форматі міжнародних організацій. Замість політики геополітичної конкуренції та балансу сил можна очікувати істотної зміни парадигми стратегічного мислення, як цього вимагають, зрештою, сучасні потужні процеси глобалізації.

Формування нової стратегічної парадигми значною мірою зумовлене тим, що за останні десятиліття умови функціонування міжнародного безпекового середовища істотно змінилися.

Сучасний світ рухається і розвивається на принципово інших засадах згідно з нормами і законами глобалізації, шляхом формування світової економічної і політико-правової системи, в якій кожна держава може отримати свій шанс на динамічний розвиток.

Загальною тенденцією розвитку людської цивілізації є спрямування до організації глобальних систем продуктивної діяльності, пов'язаної із універсальними моделями комунікації. Формування сучасної світової політичної системи неможливе без утворення відкритого простору міжнародного спілкування якісно нового рівня.

Процеси у сфері міжнародної політики та безпеки, які відбуваються, зокрема, на Європейському континенті та в оточуючих регіонах, є наслідком глибинних трансформацій соціально-економічного устрою і світового ладу відповідно до сучасного етапу цивілізаційного розвитку людства, який пов'язують з феноменом глобалізації.

Сутністю сучасних процесів глобалізації є формування світової економічної системи з високим рівнем взаємопов'язаності економік окремих держав та регіональних інтеграційних підсистем. Вільне пересування робочої сили, капіталів, товарів та послуг, розвиток систем комунікації робить кордони між державами дедалі умовнішими. Співробітництво і кооперація стають більш вигідним засобом у відносинах між державами, ніж конфронтація і конфлікти.

В умовах, коли перед багатьма країнами стоять завдання економічної і соціальної модернізації, пошук нових схем співробітництва спрямований на створення більш ефективних економічних структур, що відкривають нове поле можливостей, сприяють розробці масштабних міжнародних проектів. У сучасній системі світового порядку активно формуються нові, складні та багатовимірні моделі міжнародної взаємодії.

У розвитку світової економіки останніх десятиліть набувають ваги процеси інтеграції, які визначають напрями і пріоритети сучасного стану глобалізації господарського життя, формують середовище глобальної конкуренції і впливають на усвідомлення перспективних інтересів країн і регіонів світу.

Зокрема, процеси глобалізації привели до розуміння необхідності формування єдиного європейського соціально-економічного і політичного простору на основі демократичних цінностей та прогресивних моделей розвитку. Попри всі внутрішні суперечності, європейські інтеграційні процеси утворили потужне ядро динамічного поступального розвитку, до якого дедалі більш тяжіють країни – сусіди ЄС.

Але ті ж самі процеси стимулюють зростання ліній напруженості у регіонах європейського оточення, які можна позначити як простір глобалізаційної невизначеності, простір, де поглиблюються суперечності між усталеними і застарілими формами соціально-економічного і політичного життя та більш досконалішими сучасними моделями їх організації, побудованими на демократичних і ліберальних цінностях.

Продовжує поглиблюватися розкол світу на два простори, один з яких більш-менш успішно модернізується і рухається великими кроками вперед, а в іншому, де сучасний прогрес не має значних досягнень, панують бідність та відсталість. Дивергенція між ними значною мірою пояснює поляризацію світової системи на зону відносного миру, стабільності й процвітання та зону хаосу, нестабільності й економічної стагнації. Власне, існування останнього простору і живить моделі політичного мислення, притаманні минулому століттю.

Боротьба за ресурси, які становили один з головних мотивів традиційної геополітики, втрачає сенс, коли ці ресурси можна придбати на вільному ринку. Вирішальним ресурсом,

головною рушійною силою прогресивного розвитку стають інформація, виробництво і використання знань. Завдяки новітнім технологіям, очікуваний у перспективі кількох десятиліть перехід економіки і транспорту на екологічно чисті джерела енергії дасть змогу зовсім відмовитися від споживання нафти та атомної енергетики. Як наслідок, країни, що будують уявлення про власну могутність на основі постачання ресурсів, дуже скоро чекає велике розчарування.

Локальні конфлікти, що виникають на етнічному або міжконфесійному ґрунті, не могли б набути загрозливих масштабів без постійної зовнішньої підтримки. Місцевий сепаратизм, який стає знаряддям імперської політики зовнішніх сил, перетворюється на один із провідних чинників продукування та підтримки нестабільності. Невирішеність конфліктних ситуацій, їх штучне «заморожування», постійна ескалація напруженості обумовлює посилення інших загроз. Водночас геополітичне мислення, орієнтоване на посилення впливів власної держави шляхом дестабілізації сусідніх країн, може отримати і зворотну реакцію, оскільки хаос має тенденцію до розповсюдження у максимально можливому просторі.

Відповідно до цих тенденцій формуються стратегічні уявлення про бажаний світовий порядок як усталену і внормовану систему відносин та поведінки держав, в якій сила має бути підпорядкована праву, тобто систему, де будь-які аспекти взаємин, включно із силовими, мають регулюватися певними, цілком прозорими й визначеними нормами.

Необхідною умовою збереження світового порядку є підтримання міжнародної безпеки і стабільності. У реаліях сучасного світу зберігається потреба протидії негативним наслідкам суперечливих світових процесів, загостренню міждержавних суперечностей, врегулювання конфліктних ситуацій тощо. Національного рівня безпеки недостатньо для попередження і подолання сучасних загроз.

Це вимагає вдосконалення міжнародних механізмів боротьби із сучасними загрозами, включаючи за певних умов і зовнішнє збройне втручання. Але якщо у форматі геополітичної парадигми таке втручання було обумовлене інтересами та бажаннями великої держави, яка наводила «порядок» у власній сфері впливів, то глобалізаційний підхід побудований переважно на міркуваннях щодо захисту прав людини і спирається на діючі міжнародні правові механізми.

Ізоляціонізм та різноманітні форми його прояву, такі як автаркія, класичні форми нейтралітету, відмова від адекватних дій щодо зовнішньої агресії і від урахування небезпеки певних внутрішньополітичних процесів у сусідніх країнах, є невиправданими у форматі глобалізаційної парадигми і з погляду власних національних інтересів. Такі форми приховування та уникнення загроз в умовах глобалізованого світу не лише не забезпечують надійного захисту від них, а й створюють додаткові проблеми. Однак саме цими мотивами керуються певні політичні сили в європейських країнах, намагаючись якнайкраще ізолювати себе від проблем навколишнього світу задля власного комфорту.

Крім необхідності пошуку колективних форм гарантування безпеки на глобальному рівні, сучасний світ накладає на всіх його суб'єктів і особливу відповідальність. Ігнорування негативних та загрозливих тенденцій, що відбуваються в одному регіоні, рано чи пізно, але неминуче призводить до виникнення цих процесів біля власних кордонів або безпосередньо в країні. Тож сучасна держава, яка прагне називатися відповідальною, не може уникати викликів глобалізованого світу, прикриваючись тими або іншими причинами – географічними, політичними, економічними, а має сприймати їх і знаходити адекватні відповіді.

Можна слушно й аргументовано піддавати критиці загальну зовнішньополітичну концепцію Б. Обама, побудовану на «перезавантаженні відносин» із ключовими силами у світовій політиці. На думку багатьох політичних аналітиків, на сьогодні така політика не виправдала покладених на неї сподівань. Але не можна не визнати, що ця модель більше відповідає настановам стратегічного мислення, що закладені у глобалізаційній парадигмі.

Політичні аналітики та діячі часто нарікають на прорахунки політики США у Сирії та недостатньо ефективну, на їх погляд, протидію російській агресії проти нашої держави. Однак слід визнати, що обрані США та європейськими партнерами засоби стримування агресора у вигляді економічних санкцій та дипломатичної ізоляції видаються більш прийнятними у реаліях сучасного світу, ніж грубе силове втручання, хоча останнє й може бути більш ефективним у короткому часі.

Розділ 3

Сфери гібридної війни

За загальною редакцією Яблонського В.М.

АВТОРИ:

Войтовський К.Є. (3.1), Зубченко С.О. (3.1), Кисельов С.С. (3.1), Місюра А.О. (3.1), Резнікова О.О. (3.1), Черненко Т.В. (3.1), Розумний М.М. (3.2), Базилюк Я.Б. (3.3), Шаров О.М. (3.3), Суходоля О.М. (3.4), Михайличенко К.М. (3.5), Ожеван М.А. (3.6).

Це поширена помилка – розпочинати війну з дії та чекати катастроф, щоб згодом обговорити причини.

Фукідід, грецький філософ

3.1. Радикалізація світобуття

У 2015 р. засновник *Microsoft* Білл Гейтс сформулював дев'ять причин, чому на даний момент світ є кращим і безпечнішим для життя людини, ніж за весь час існування людства. Серед цих причин – зокрема, уповільнення темпів зростання населення, суттєве скорочення рівня бідності у світі (вдвічі порівняно з 1990 р., особливо в Китаї), зниження рівня смертності (у т. ч. дитячої) тощо.⁵⁷

Утім, це оптимістичне світосприйняття базується виключно на раціональних чинниках – економічних, соціальних, демографічних. Але ці чинники не можуть пояснити ані сплеск релігійного радикалізму й екстремізму протягом останніх років, ані зростання привабливості тероризму як методу впливу особи чи групи осіб на державну і міжнародну політику, ані повернення окремих великих держав до класичної парадигми реалізму, до намагання діяти з позиції сили, спроб закритися від впливів зовнішнього світу.

Причини цих тенденцій виходять за межі соціально-економічно-демографічного дискурсу. Хоч і пов'язані з ним – зокрема, з глобалізацією, що посилює конкуренцію як між економіками, так і між культурами, релігіями. Із нерівномірністю розвитку, що стає дедалі більш очевидною через тіснішу комунікацію суспільств, країн, економік, культур. У свою чергу, глобалізація та нерівномірність розвитку не тільки ведуть до прогресу, але й породжують несприйняття, бажання протидіяти.

Стрімке зростання населення світу (з 1987 по 2016 рр. його чисельність збільшилася з 5 млрд до 7,3 млрд осіб), за концепцією академіка С. Капіци, привело до прискорення історичного часу.⁵⁸ Кількість подій, що відбуваються у світі за одиницю часу, зараз незрівнянно вища, ніж навіть 30–40 років тому. Держави просто не в змозі, попри все бажання окремих осіб, повноцінно контролювати і впливати на цей величезний обсяг подій.

Значний вплив на ситуацію мають також розвиток технологій і комунікацій. Розвиток технологій спричиняє надзвичайне посилення ролі індивіда як актора міжнародних відносин. У свою чергу, розвиток комунікацій створює безпрецедентні можливості для пропаганди й поширення інформації – як за швидкістю донесення, так і за можливою територією поширення.

⁵⁷ 2015 Gates Annual Letter [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gatesnotes.com/2015-annual-letter?WT.mc_id=01_21_2015_DO_GFO_domain_0_00&page=0&lang=en

⁵⁸ Капіца С.П. Об ускорении исторического времени // Новая и новейшая история. – 2004. – № 6.

Як влучно зазначав професор політології Університету Вашингтона Дж. Розенау, якщо в попередні століття порядок денний міжнародних відносин визначали «солдат» і «дипломат», то нині його формують «турист» (у теперішніх реаліях – мігрант) і «терорист».⁵⁹

За даними шведської *Uppsala Conflict Data Program*,⁶⁰ протягом останніх десятиліть конфлікти, війни всередині країн (зокрема, за участі терористичних організацій) за кількістю і масштабами явно перевищували війни між суверенними державами. Що теж підтверджує зростання ваги недержавних акторів міжнародних відносин. Утім, як свідчить приклад війни на Донбасі, окремі, в т. ч. великі, держави самі часто створюють такі «внутрішні» конфлікти, підтримують терористичні групи і використовують їх у своїх національних інтересах.

Різке зростання кількості акторів, не переобтяжених почуттям відповідальності (причому тут ідеться й про індивідів, і про організації, і про держави) призводить до різкого зниження рівня передбачуваності і сталості (*sustainability*) всієї системи міжнародних відносин.

Загалом, брак відповідальності – не тільки за власні дії, а й за існування всієї системи – це ключова на сьогодні проблема міжнародних відносин. Цей брак відповідальності ми спостерігаємо навіть у провідних світових гравців. США намагаються перекласти частину відповідальності на регіональних гравців, особливо в такому вибухонебезпечному регіоні, як Близький Схід. Росія прагне переглянути правила гри і позиціонувати себе як глобального актора через створення нових та ескалацію діючих військових конфліктів. Китай готовий діяти одноосібно у зоні своїх особливих інтересів, зокрема у Південно-Китайському морі. Євросоюз занадто переобтяжений власними економічними, політичними і міграційними проблемами, аби відігравати активну роль у вирішенні конфліктів (зокрема, війна в Сирії), які й створюють ці проблеми.

Важкі часи породжують небезпеку простих рішень. Так, міжвоєнні десятиліття з їх економічними потрясіннями та порушенням політичної рівноваги сил стали періодом розквіту комуністичних, фашистських, націонал-соціалістичних рухів; зараз економічні, міграційні проблеми Європейського континенту призводять до зростання популярності радикальних, популістських рухів і партій. «Альтернатива для Німеччини» має всі шанси не просто стати парламентською партією на наступних виборах 2017 р., але й забезпечити не менше 10–15 % місць у Бундестазі.

«Національний фронт» Марі Ле Пен отримав близько третини голосів у першому турі минулих місцевих виборів у Франції. Ліворадикали з партії «Сіріза» продовжують рухати Грецію до економічної прірви. Невипадково Російська Федерація активно співпрацює (у т. ч. фінансово) з багатьма з цих партій і рухів – і з лівими, і з правими. Адже вони руйнують Європейський Союз ізсередини.

Міжнародна система, побудована на правилах (*rules-based*), дедалі більше рухається в бік хаосу і домінування сили. І глобальними руйнівниками цієї системи, побудованої на правилах, виступають як окремі держави, передусім Російська Федерація, так і міжнародний тероризм. Ці два різних актора міжнародних відносин хоч і мають різні цілі, різну картину світобудови, але борються проти спільного ворога – західної цивілізації, і працюють на взаємне посилення. Прикладами такої успішної «співпраці» стала війна в Сирії, яку Росія максимально використала проти Євросоюзу, ослабивши його потужними міграційними проблемами і сплеском тероризму.

Складається парадоксальна ситуація, коли вороги західної цивілізації (Російська Федерація, ІДІЛ) використовують її надбання – як технологічні, так і ціннісно-інституційні (свобода слова, вибори, свобода пересування) – для її руйнування.

⁵⁹ Rosenau J. N. *The Study of Global Interdependence*. – London: Frances Pinter, 1980. – P. 73 – 105.

⁶⁰ Official Internet-site of Uppsala Conflict Data Program [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucdp.uu.se/>

Є велика спокуса пояснити сьогоднішню радикалізацію світо буття «зіткненням цивілізацій» за концепцією С. Гантінгтона.⁶¹ Мовляв, різниця в ціннісних орієнтирах робить конфлікти західної, православної, ісламської, китайської цивілізацій неминучими. Втім, цей підхід є і небезпечним, і неспроможним, оскільки, він, по-перше, де-факто стверджує, що ціннісні орієнтації різних цивілізацій побудовані здебільшого на релігійному ґрунті, і таких універсальних цінностей, як життя людини, її права і свободи, просто не існує. По-друге, цей підхід дещо консервує картину світобуття – ним неможливо пояснити, наприклад, європеїзацію Туреччини за часів М. Ататюрка, китайське економічне диво Ден Сяопіна, засноване на постулатах західної ринкової економіки, або успішне поєднання західних та ісламських цінностей в окремих країнах мусульманського світу – наприклад, у Малайзії чи Об'єднаних Арабських Еміратах.

Радикалізм і екстремізм. Кризові явища у соціально-економічній, політичній, гуманітарній сферах, посилені низкою суперечностей у міжетнічних та міжрелігійних відносинах, призвели до значної радикалізації суспільних настроїв, що стало підґрунтям трансформації процесів радикалізації у безпосередню загрозу зростання тероризму у світових масштабах, враховуючи значну відкритість кордонів та стрімке зростання технічних можливостей в інформаційному просторі.

Можна впевнено констатувати, що вагомий внесок у підвищення градусу загальносвітової радикалізації та посилення загрози тероризму додала розв'язана керівництвом Російської Федерації гібридна війна проти України. Грубе порушення міжнародного права країною, що має один із найбільших ядерних потенціалів у світі, створило умови до зміни світової безпечної архітектури, що існувала до 2014 р. Водночас військове втручання у Сирії спричинило низку проблем і для більшості країн ЄС: миттєве збільшення потоку нелегальних мігрантів, посилення впливу ісламського чинника на суспільно-політичну, культурну, релігійну ситуацію всередині ЄС шляхом поширення ідеї збройного джихаду серед європейських мусульман – громадян ЄС, перетворення мусульманських діаспор на центри радикалізації населення та джерело поширення ідеології тероризму.

У контексті глобальної тенденції до радикалізації світобуття, зростання кількості та масштабів терористичних актів величезне занепокоєння викликають цілеспрямовані та систематичні зусилля Кремля щодо зміцнення й розширення соціальної бази радикалізму та екстремізму у міжнародному вимірі. Штучно створюючи зони й осередки нестабільності в різних регіонах світу, РФ намагається продемонструвати неспроможність Заходу (насамперед США та країн НАТО) гарантувати безпеку і стабільність у світі та домогтися свого включення до складу «антитерористичної коаліції» з відповідною зміною існуючої конфігурації зон відповідальності (а отже, і сфер впливу).

Для цього Росією використовуються методики, апробовані радянськими спецслужбами та міжнародними терористичними організаціями (такими, як «Ісламська держава» (ІДІЛ), «Джабхат Фатах аш-Шам» («Джабхат ан-Нусра»), «Аль-Каїда», «Талібан» тощо), які, окрім іншого, передбачають:

1) розпалювання суспільних суперечностей і поглиблення існуючих «ліній розлому» через активну експлуатацію мовного, етнічного та релігійного питань;

2) потужний «молодіжний вектор»: широке залучення дітей і молоді до своєї злочинної діяльності, маргіналізацію та криміналізацію молодіжного середовища.

Застосування цих методик впливу простежується і в абрисах триваючої війни Росії проти України, що, у тому числі, надає їй характеристик гібридності.

Перший аспект має вияв у намаганні російських спецслужб та їх сателітів на тимчасово окупованій території розігрувати карту захисту російськомовного населення, російської мови та культури від вигаданих «звірств українських націоналістів/силовиків». Виразна релігійна

⁶¹ Huntington, S.P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – New York: Simon & Schuster, 1996.

складова та послідовні спроби знайти теологічне обґрунтування своїх вчинків також є спільною рисою для проросійських маріонеткових псевдореспублік на Донбасі та ісламських фундаменталістів по всьому світу (з тією лише різницею, що влада окупованих ОРДЛО та Криму спирається не на закони шаріату, а на реакційне та обскурантистське православ'я московського штибу). Саме «истинная православная вера Святой Руси» подається як універсальна ідея та найвища цінність, яка сакралізує всі дії, всі злочини та звірства бойовиків (яких у певних російських джерелах з пафосом іменують не інакше, як «воинство Христово» або «православная армия»).

Крім використання псевдоправославної риторики, слід також виокремити непоодинокі факти участі служителів культу (УПЦ-МП та РПЦ) у злочинній діяльності російських військ і окупаційної адміністрації в ОРДЛО та Криму. З огляду на конфесійні уподобання місцевого населення, релігійна складова у заявленому РФ меседжі боротьби з «фашизмом» та «хунтою» в Україні продовжує залишатись серйозним фактором, який досить ефективно використовує окупаційна влада, шукаючи для себе шляхи додаткової легітимації в очах населення на підконтрольній території.

Другий аспект простежується у роботі російських спецслужб та їх сателітів на тимчасово окупованій території, спрямованій на маніпуляцію свідомістю молоді українського сходу та півдня. Особливої динаміки процеси набули після створення в Росії «Российского движения школьников» (аналог піонерської організації СРСР під егідою федеральної агенції РФ у справах молоді) та «Юнармии» (аналог сумнозвісного «Гітлерюгенда», парамілітарний військово-патріотичний рух під егідою міністерства оборони РФ з прив'язкою до місць постійної дислокацій військових підрозділів і частин, військових ВНЗ, інфраструктури ЦСКА та ДТСААФ). Різниця лише в тому, що в згаданих вище таборах РФ та «ДНР/ЛНР» наразі не здійснюється підготовка терористів-смертників.

Загальновідомо, що діти та молодь мають низку ментальних і соціально-психологічних особливостей, які роблять їх надзвичайно вразливими до пропаганди та прищеплення різноманітних негативних зразків поведінки. Вони інколи здатні виявляти жорстокість, яка значно перевершує дорослі аналоги (такі випадки неодноразово описані в документальній та спеціалізованій літературі, матеріалах ЗМІ). Тож здійснити в майбутньому реабілітацію, соціальну адаптацію, інклюзію цих індивідів до мирного суспільства буде вкрай проблематичним.

Підсумовуючи обидва згадані вище аспекти та враховуючи кількість населення на тимчасово непідконтрольних Україні територіях, можемо говорити про вкрай загрозливу ситуацію: в середньостроковій перспективі Європа ризикує отримати справжній терористичний «православний ІДІЛ» поблизу своїх кордонів. Тож міжнародний аспект загрози є очевидним.

Трагічні події останніх років в Україні переконливо демонструють надвисоку ціну державної неувagi до сфери гуманітарної безпеки, що мала наслідком поширення деструктивних імперських культур, тоталітарних ідеологій та шовіністичних практик і, зрештою, торувала дорогу ворожим танкам і солдатам.

Реалізація Росією своїх геополітичних інтенцій із необхідністю передбачає розширення нею соціальної бази радикалізму й екстремізму на території інших держав (як на Європейському континенті, так і в світі загалом). В Україні відповідний комплекс заходів РФ здійснюється під егідою великодержавного шовіністичного проекту «русского мира», яким Кремль намагається поєднати навіть, здавалося б, взаємовиключні (неорадянський і російсько-імперський) ідеологічні дискурси та досягти розмивання національної ідентичності народів колишнього СРСР, насамперед українців.

Успішне втілення цих намірів означатиме поглиблення ментального розколу українського суспільства та продовження війни на Донбасі на цілі покоління, що є серйозною загрозою для національної безпеки не тільки України, а й усїєї Європи. Слід розуміти, що переважна кількість юнаків і дівчат, пройшовши через «військово-патріотичні» табори російських теро-

ристів (які діють за перевіреними методиками радянських спецслужб та ісламських фундаменталістів), заледве зможуть повернутися до нормального життя, безболісно реінтегруватися в мирне суспільство. Особливо це стосується тих, хто спробує себе в реальних бойових діях, диверсійно-підривній, екстремістській діяльності. Адже їм не просто прищеплюють російську ідентичність та вчать ненавидіти Україну й усе, що з нею пов'язано, – їм нав'язують антиєвропейські, антидемократичні, людиноненависницькі переконання, зрештою, їх вчать убивати.

Для вироблення дієвих рецептів ментальної вакцинації української молоді від впливу ворожої пропаганди та деструктивних релігійних культів, остаточного розриву з ідеологією «руського мира», яка поєднує Україну з її колоніальним минулим у складі Російської імперії та СРСР, необхідні не тільки заходи кримінально-правового та загально-превентивного характеру, а й узгоджена проактивна позиція держави та громадянського суспільства у сфері політики гуманітарної безпеки. Це ж стосується і наших європейських партнерів: толерантність у питаннях політичних, релігійних, статевих тощо переконань не повинна стосуватися відверто тоталітарних (фактично – неофашистських) практик, до яких належить і концепт «руського мира».

Прояви сепаратизму. Нині майже в половині країн світу фіксуються рухи, що можуть бути визначені як сепаратистські, причому найбільше їхніх осередків спостерігається в Євразії. Очевидно, що для виникнення сепаратизму необхідна низка умов, що створюють відповідне підґрунтя. Серед них можна виділити, зокрема, неоднорідність населення країни (етнічну, релігійну та іншу); нерівномірність економічного, соціального, культурного, демографічного розвитку окремих регіонів; історичні чинники; невиважену політику центральної влади щодо етнічних меншин та конфесійних спільнот, яка погіршує їх становище або сприймається ними як така, що спрямована на позбавлення (порушення) їхніх прав та свобод. Роль цих факторів може бути штучно перебільшена та використовуватися зацікавленими силами з пропагандистською метою або для обґрунтування необхідності вжити радикальних заходів. Крім того, не можна не брати до уваги зовнішній вплив з боку зацікавлених держав, наявність зовнішніх союзників, які надають військову, політичну та інформаційну підтримку сепаратистам, тощо.

Осередки сепаратизму мають певні відмінності. Так, сепаратистські рухи, що існують у розвинених демократичних країнах, розгортаються у рамках цивілізованої політичної боротьби та мають ненасильницький характер. Питання щодо зміни територіального устрою держави вирішується при цьому шляхом застосування правових демократичних механізмів, зокрема через референдум.

Наприклад, політичному керівництву Великої Британії вже тривалий час вдається утримувати під контролем дезінтеграційні процеси з боку північно-ірландських та шотландських сепаратистів, застосовуючи для цього політичні, економічні та культурні важелі. Проте проблема сепаратизму може з новою силою постати перед Лондоном після проведеного у червні 2016 р. референдуму щодо виходу країни із Європейського Союзу (*Brexit*). Більшість мешканців Шотландії та Північної Ірландії проголосували проти виходу з ЄС (62 % і 56 % відповідно), підтримали вихід – 38 % та 44,3 %. Зазначене, на думку лідерів цих частин Сполученого Королівства, дає підстави для проведення референдумів – за незалежність Шотландії та за приєднання Північної Ірландії до Ірландії, залишаючись при цьому у складі ЄС.

Значні сепаратистські настрої нині існують в Іспанії, і сконцентровані вони переважно в Каталонії та Країні Басків. Однак політичні лідери цих регіонів прагнуть діяти у рамках правового поля держави без використання насильницьких методів.

Зовсім іншу проблему становить проживання на території низки європейських країн значної кількості російськомовного населення. За умов ведення Росією гібридної війни цей чинник може бути використаний для дестабілізації ситуації, створення тиску на керівництво держав із метою примусу до прийняття вигідних Росії політичних рішень.

Заходи інформаційного та психологічного впливу, застосовані Росією в Україні, можуть бути достатньо ефективними і для Латвії, Естонії та Литви з огляду на певну суспільну відокремленість російських меншин, їх сприйнятливість до російської пропаганди і водночас несприйняття вимог національного законодавства щодо отримання громадянства (обов'язкове знання мови, історії та законодавства країни проживання тощо). Тому керівництво цих країн приділяє значну увагу зменшенню інформаційного впливу на російськомовне населення.

Більш радикальний характер має сепаратизм на Близькому Сході: йому притаманні силові методи, зокрема застосування сепаратистами тактики вчинення терористичних актів. Так, поєднання силових методів з політичними гаслами щодо самовизначення курдів призвело до утворення квазідержавного терористичного утворення ІДІЛ (ДАШ), діяльність якого нині становить загрозу не лише для Туреччини та її сусідів, а й для багатьох західних держав.

Загалом проблема сепаратизму – одна з найбільш складних, оскільки безпосередньо пов'язана з питаннями існування держав, зміною їх кордонів та утворенням нових держав. Протидія сепаратистським проявам з боку держави суттєво ускладнюється через наявність у міжнародному праві певної колізії між принципами недоторканності кордонів та поваги територіальної цілісності, з одного боку, і правом усіх народів на самовизначення – з іншого, на порушенні якого спекулює зацікавлена сторона, застосовуючи маніпулятивні інформаційні технології.

За останні два роки Україна зіткнулася з організованим сепаратистським рухом, який має свої особливості. Наразі рівень цієї загрози є надзвичайно високим.

По-перше, Україна має справу з гібридним сепаратистським конфліктом на Донбасі, основу якого становить політичний сепаратизм, інспірований та підтриманий державою, що здійснює агресію проти України, – Російською Федерацією.

По-друге, сепаратистські прояви фіксуються і в інших регіонах України. Зокрема, окремі представники національних та етнічних громад, які проживають на півдні та заході країни, намагаються активізувати процеси отримання національних автономій у складі України. Окремою проблемою є те, що відповідні процеси можуть бути використані РФ проти нашої держави як елемент гібридної війни.

З огляду на це актуальним завданням держави є формування стратегії протидії сепаратизму в Україні на основі аналізу причин виникнення цього явища. Така стратегія має насамперед передбачати шляхи врегулювання гібридного сепаратистського конфлікту на Донбасі, а також упередження сепаратистських проявів та підвищення ефективності протидії сепаратистським рухам в інших регіонах України.⁶²

Прояви тероризму. Міжнародний тероризм, за визначенням Організації Об'єднаних Націй, становить одну з найбільш серйозних загроз для міжнародного миру і безпеки, фундаментальним правам людини. Про це йдеться, зокрема, в Резолюції РБ ООН 2178/2014.

У рамках ООН підготовлено і прийнято низку міжнародних договорів, спрямованих на боротьбу з цим явищем. Проте відповідна злочинна діяльність постійно розвивається, адаптується до заходів протидії, ефективність її зростає з розвитком новітніх технологій.

На сьогодні у глобальному безпековому середовищі спостерігається тенденція до зростання терористичної загрози. Посилюється взаємний вплив різних внутрішніх і зовнішніх чинників (соціальних, політичних, економічних та інших), що сприяють виникненню і поширенню цього явища, відбувається глобалізація його цілей. За останні роки стрімко розширюється географія тероризму: якщо у 2013 р. терористичних атак зазнали 88 країн, то в 2014 р. теракти сталися вже у 95 країнах світу.⁶³

⁶² *Міжнародний досвід боротьби з сепаратизмом: висновки для України: аналіт. доповідь* [Електронний ресурс] / [О. О. Резнікова, А. О. Місюра, С. В. Дрьомов, К. Є. Войтовський]. – К.: НІСД, 2016. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2016_nauk_anal_rozrob/Separatizm.pdf

⁶³ *The Global Terrorism Index 2015* [Електронний ресурс] / The Institute for Economics and Peace and University of Maryland. –

У результаті зростає кількість жертв терористичних актів та обсяги економічних збитків (прямих і опосередкованих втрат, зокрема, в туристичній галузі, на авіаційному транспорті, витрат на заходи безпеки, мінімізацію наслідків терактів, надання допомоги потерпілим тощо). За даними Глобального індексу тероризму, у світі за період 2000–2014 рр. унаслідок вчинення 61 тис. терористичних актів загинуло понад 140 тис. осіб. При цьому спостерігається стійка тенденція до збільшення цих показників: у 2000 р. у терактах загинуло 3329 осіб, а в 2014 р. – уже 32658 осіб. Найбільший обсяг відповідних матеріальних збитків було зафіксовано у 2014 р. – 52,9 млрд дол. США, що у 10 разів більше, ніж у 2000 р. Крім того, витрати на захист від тероризму оцінюються ще у 117 млрд дол. США.⁶⁴

Терористичні угруповання перестали відігравати лише підпорядковану роль у внутрішньої міждержавних конфліктах та набули самостійного значення у міжнародних відносинах. Вони дедалі більшою мірою інтегруються з іншими квазідержавними утвореннями, міжнародними злочинними організаціями і поступово набувають рис, притаманних раніше лише національним урядам.

За результатами аналізу процесів, що відбуваються у глобальному середовищі, можна виявити різновекторні, але взаємопов'язані тенденції в організації терористичної діяльності. З одного боку, спостерігається підвищення рівня її організованості, створення великих незаконних збройних формувань із розвинутою інфраструктурою, поява терористичних квазідержав (зокрема, ДАШ зі своїми філіями – «вілаєтами» на території Азії і Африки). З іншого боку, існує велика кількість мережевих, менш централізованих, аморфних організаційних терористичних структур (зокрема, джихадистський рух, інспірований «Аль-Каїдою»). Згадані міжнародні терористичні організації насправді є гібридними і в своєму розвитку до певної міри поєднують обидві ці тенденції.

Водночас спостерігається поширення феномена «саморадикалізації» окремих громадян під впливом пропаганди (зокрема, ісламістсько-джихадистської), поява терористів-одинаків, які мають вільний доступ через Інтернет та соціальні мережі до інформації про тактику і технології вчинення терактів і діють самостійно поза рамками будь-яких організацій. Окремою проблемою є використання тероризму і відповідної тактики певними державами як інструменту втручання у внутрішні справи інших держав для досягнення своїх політичних цілей. При цьому у світі спостерігається тенденція до зміни характеру сучасних збройних конфліктів, збільшення питомої ваги війн з низьким ступенем інтенсивності (т. зв. *low-intensity wars*), у ході яких розмивається межа зіткнення, різниця між цивільним населенням та учасниками збройних формувань, активно використовуються диверсії і теракти.

Як і раніше, небезпеку становить поширення релігійного екстремізму, особливо ісламістського фундаменталізму, що базується на тоталітаристській ідеології релігійної нетерпимості. На відміну від терористичних організацій минулого століття, які переслідували переважно регіональні цілі, метою сучасних релігійно вмотивованих терористичних груп (зокрема «Аль-Каїди», ДАШ) стає руйнація і зміна всієї системи міжнародних відносин, створення всесвітнього халіфату за законами шаріату.

Одним із результатів ескалації конфліктів на Близькому Сході, в Азії та Африці став надзвичайний приплив біженців із цих регіонів до країн Заходу. Ці міграційні потоки, у свою чергу, використовуються терористами для проникнення до країн-реципієнтів і подальшої легалізації.

Радикалізація знедолених мігрантів і біженців призводить до розширення соціальної та зростання кадрової бази екстремізму.

С. 4. – Режим доступу: <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/11/Global-Terrorism-Index-2015.pdf>

⁶⁴ *The Global Terrorism Index 2015* [Електронний ресурс] / The Institute for Economics and Peace and University of Maryland. – С. 3–5, 4, 33, 62. – Режим доступу: <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/11/Global-Terrorism-Index-2015.pdf>

Побічним ефектом посилення ісламістських терористичних проявів та припливу мігрантів до країн Заходу стала активізація правих радикалів й екстремістів та зростання впливу праворадикальних партій і популістських течій у політичних процесах демократичних країн.

У сучасному світі терористи невпинно розробляють нові та вдосконалюють існуючі форми і методи боротьби з метою розширення масштабів наслідків терористичних актів і збільшення кількості жертв. При цьому зростає небезпека заволодіння терористами зброєю масового знищення (хімічною, біологічною, ядерною/радіологічною) та засобами її доставки.

Також терористичні організації широко використовують сучасні засоби зв'язку, Інтернет та інші новітні технології (криптозв'язок, системи глобального позиціонування тощо) для рекрутування, консолідації, координації дій, обміну інформацією, навчання, поширення пропагандистських матеріалів, безпосереднього вчинення терактів.

По всьому світові підвищується питома вага кібертероризму, відчутнішими стають його наслідки для національної і міжнародної безпеки. Дедалі частішими стають *DDoS* атаки на сайти урядів (у т. ч. США, Канади, Південної Кореї, Ізраїлю, Естонії та ін.), державних і приватних компаній (*NASA, Delta Air, Dell, Yahoo, Amazon, E-bay, Sony* та *CNN*), міжнародних організацій (ООН, МОК).

Та чи на найбільш ефективним засобом поповнення лав терористичних організацій є активне інформаційно-психологічне маніпулювання свідомістю людей. Сучасні методи підготовки дозволяють бойовикам емоційно відсторонено проводити терористичні акції, що призводять до загибелі значної кількості людей. Тероризм сьогодні – це спеціально організований і професійно здійснюваний вплив на свідомість, почуття і волю людей для досягнення політичних цілей.

Ці ж технології застосовують і до жінок та підлітків, яких використовують як самогубців при скоєнні терактів. Так, вибух на весіллі у Газіантепі (Туреччина) 20 серпня 2016 р. був скоєний підлітком, унаслідок чого загинули 53 особи, поранено – понад 90 осіб.

Для здійснення своїх атак терористи обирають переважно легко вразливі цілі, оскільки напади на них ефективніші, ніж на краще захищені об'єкти критичної інфраструктури, військових чи поліцію. При цьому використовують нетрадиційні імпровізовані підручні засоби, що значно утруднює попередження таких акцій. За досить короткий час низка потужних терактів прокотилася країнами з розвинутою системою протидії тероризму: Брюссель, Бельгія, 22.03.2016 р. – теракти у міжнародному аеропорту та на станції метро (32 загиблих, понад 300 поранених), Стамбул, Туреччина, 28.06.2016 р. – теракти у міжнародному аеропорту (45 загиблих, 239 поранених), Ніцца, Франція, 14.07.2016 р. – теракт із використанням вантажівки, спрямованої у натовп людей, що святкували національне свято (86 загиблих, 308 поранених).

Зростає рівень фінансового та матеріально-технічного забезпечення терористичних організацій. Вони активно утворюють нові та використовують існуючі мережі міжнародних неурядових благодійних організацій, проводять операції з офшорами, отримують доходи від тіньової економіки, незаконних оборудок (поставок зброї, наркоторгівлі, контрабанди тощо), «податків» та «надання послуг» населенню, що проживає на контрольованих терористами територіях, у т. ч. у квазідержавних утвореннях.

Поступово тероризм перетворюється на прибутковий бізнес глобального масштабу зі своїм «ринком праці» (найманці) і специфічними сферами «застосування капіталу». При цьому посилюються взаємозв'язки терористичних організацій та організованої злочинності.

У світі спостерігається розширення «сірих зон» безпеки (неспроможні держави, держави, що не відбулися, невизнані або частково визнані державні утворення, окуповані, анексовані території тощо), які терористи використовують для безпечного перебування, відпочинку, лікування, тренування.

Для України терористична загроза нині є найвищою за всі роки незалежності. І хоча загроза безпеці країни з боку міжнародних терористичних організацій не є основною, ця проблема постійно перебуває у полі зору уповноважених державних органів.

Так, за останній час Службою безпеки України було виявлено та заблоковано кілька транзитних каналів переправлення іноземних бойовиків міжнародної терористичної організації ІДІЛ через територію нашої держави. Зокрема, у Харкові оперативники виявили приватну квартиру, що використовувалася для тимчасового переховування членів ІДІЛ, які мали намір транзитом виїхати в сирійсько-іракську зону бойових дій. У Дніпрі було затримано вихідця з однієї з колишніх союзних республік, якого розшукував Інтерпол. Чоловік брав безпосередню участь у вербуванні та переправленні прибічників ІДІЛ, які прямували з країн Центральної Азії до Сирії, забезпечував їх коштами, житлом та проїзними документами. Ще одного прибічника ІДІЛ, який у 2014–2015 рр. пройшов підготовку у таборах терористів у Сирії, брав безпосередню участь у бойових діях на боці «Ісламської держави» і був оголошений у міжнародний розшук, правоохоронці затримали на Київщині. Таким чином, територія нашої держави дедалі частіше використовується міжнародними терористичними організаціями як «перевалочний пункт».

Попри інтегрованість у загальносвітові процеси, найбільшу терористичну загрозу для України становить агресивна політика Росії, спрямована на дестабілізацію і дезінтеграцію нашої держави і пов'язана з нею підтримка диверсійно-терористичної діяльності сепаратистських рухів.

Про масштаб цієї загрози свідчить, зокрема, те, що Україна у 2014 р. (з початком російської агресії) перемістилася з 51-го на 12-те місце у Глобальному індексі тероризму, підготовленому Інститутом економіки і миру спільно з Університетом штату Меріленд.⁶⁵ Враховуючи, що наша держава має значний транзитний потенціал, цей чинник може бути використаний керівництвом РФ як елемент гібридної війни. Саме необхідність боротьби з міжнародним тероризмом могла би стати для агресора аргументом для нанесення повітряних ударів або введення російських збройних сил на територію України, якщо буде ухвалено рішення про продовження і розширення збройної компоненти гібридного протистояння.

З огляду на нові тенденції поширення терористичної загрози, що формуються як у міжнародному середовищі, так і в нашій країні, особливої актуальності набуває реалізація комплексу заходів, спрямованих на підвищення ефективності протидії тероризму в Україні. Серед них – оновлення концептуальних засад боротьби з тероризмом;⁶⁶ налагодження каналів обміну інформацією між українськими та іноземними спецслужбами з метою запобігання вчиненню терористичних актів і мінімізації наслідків такої діяльності; підвищення ефективності координації дій суб'єктів боротьби з тероризмом тощо.

3.2. Світова криза демократії

У 1989 р. завершення періоду холодної війни спонукало Ф. Фукуяму проголосити кінець історії – у тому сенсі, що всі ідеологічні суперечки щодо кращої форми урядування завершилися повною і безумовною перемогою моделі ліберальної демократії, яка визнана взірцевою і безальтернативною в новому глобалізованому світі.

І якщо в міжвоєнний період в Європі демократична модель стрімко втрачала свої позиції під тиском мілітаризації, агресивних ідеологій та жорстких політичних режимів, то після завершення Другої світової війни світ, здавалося, поступово відкинув усі аргументи противни-

⁶⁵ Індекс вимірює рівень терористичної активності у країні за кількістю інцидентів, загиблих і постраждалих та обсягом матеріальних збитків.

⁶⁶ Концепція боротьби з тероризмом, ухвалена Указом Президента України від 25.04.2013 р. № 230/2013, потребує нової редакції з огляду на радикальні зміни безпекового середовища, що відбулися з часу її прийняття.

ків демократії. Падіння Берлінського муру засвідчило універсальність ліберальних цінностей та відкрило шлях для їх безперешкодного втілення в політичну практику переважної кількості країн світу. Залишки авторитарних режимів та осередки ідеологічного опортунізму вже наприкінці 80-х років ХХ ст. здавалися приреченими на відмирання. Провідні інтелектуали осмислювали нову реальність у категоріях «відкритості» (Ю. Габермас), «третьої хвилі» (С. Гантінгтон), а експерти обговорювали рецепти прискороного переходу до демократії, які здавалися однаково придатними для постколоніальних, пост-авторитарних і посттоталітарних країн.

Головну ставку було зроблено, з одного боку, на розбудову політичних інститутів демократії (парламентаризму, багатопартійності, місцевого самоврядування), а з іншого – на виховання нової політичної еліти в інкубаторах «третього сектору».

Проте вже на рубежі століть принципово постало питання про адекватність теорії демократичного транзиту реальним трендам глобального розвитку (Т. Карозерс). Як засвідчила політична практика, наявність конституцій, виборних органів та задекларованих громадянських прав і свобод зовсім не гарантує незворотних демократичних перетворень у постколоніальних і посткомуністичних країнах. У багатьох із них за демократичним фасадом сформувалася нова політична реальність, головними атрибутами якої стали насильство, корупція, безправ'я пасивної більшості та безкарність правлячої меншості.

Демократичні інститути вдалося легко прищепити на пагонах європейської політичної культури, що зберігалася під комуністичною машкарою в суспільствах країн Балтії та Центральної Європи. Але й тут вирішальну роль у стабілізації політичних режимів відіграв процес євроатлантичної та європейської інтеграції, що мав ознаки зовнішнього управління у сферах правової політики, реформування сектору безпеки, соціально-економічних стандартів тощо.

Втім, шлях до демократії інших європейських країн з колишнього соціалістичного табору, що перебували за межами євроінтеграційного процесу, виявився далеко не таким прямим. Етнічні конфлікти, авторитаризм, корупція стали атрибутами політичного життя практично всіх нових демократій Південно-Східної Європи. І тільки вступ до НАТО та ЄС дозволив певною мірою стабілізувати ситуацію, приміром, у Болгарії та Румунії.

Еволюція пострадянських республік як незалежних держав ще меншою мірою відповідала очікуванням тріумфу демократії. Стабілізація політичних режимів відбувалася майже виключно у вигляді авторитаризму. Там, де вдавалося монополізувати владу конкретному лідеру чи групі, держава набувала ознак стійкості (Азербайджан, Білорусь, Казахстан, Туркменістан, Узбекистан). Спроби будувати політичний процес на конкурентній основі або ж брак ресурсів у правлячій корпорації для збереження контролю над ситуацією неминуче призводили до політичних потрясінь і знижували резистентність державних організацій до внутрішніх і зовнішніх загроз. Пострадянські країни, що балансували на межі демократії та авторитаризму (Вірменія, Грузія, Киргизстан, Молдова, Україна), опинилися в ролі аутсайдерів глобалізації, оскільки не могли ані здійснити повноцінну модернізацію, ані реалізувати реставраційну модель.

Вирішальним чинником, що схилив шальку терезів на пострадянському просторі не на користь демократії, стало утвердження авторитарного режиму В. Путіна в Російській Федерації. Антиліберальний реверс став доконаним фактом і новою історичною реальністю, що потребувала свого осмислення та належного реагування.

Реакція ліберально орієнтованих суспільних сил у вигляді «кольорових» революцій (Грузія, Киргизстан, Україна) позначила лінію спротиву реакційному тренду, що набув загрозливого масштабу. Парадоксально, але успіх масових виступів (революцій) у трьох пострадянських республіках згуртував не стільки прихильників демократії в цьому регіоні, скільки її противників. Саме після Революції троянд у Грузії та Помаранчевої революції в Україні В. Путін зайняв безкомпромісну антизахідну позицію і взяв курс на реставрацію радянської моделі в Росії.

Повну підтримку у цьому питанні російський лідер отримав і від своїх візаві – фактично вже династичних правителів пострадянських країн. Саме на антидемократичній основі сформувалася солідарність учасників євразійського інтеграційного проекту. Імперська амбіція Росії в ньому врівноважувалася гарантіями контрреволюційного протекторату, передусім у політичній та економічній площині, для сателітів Путіна.

Демократія стала лайливим словом у євразійському політичному словнику, а протистояння з носіями відповідних поглядів та цінностей набуло характеру світоглядного антагонізму. Демократичні режими у Тбілісі й Києві стали об'єктом неприхованої ненависті не лише правлячої верхівки Росії, але й усього відродженого «радянського народу», що, попри нові міждержавні кордони, зберіг свою світоглядну і психологічну єдність. Ця єдність у нових умовах, з одного боку, забезпечувала стабільність авторитарних режимів, а з іншого – підживлювала сподівання керівника РФ на імперський реванш. Така амбівалентність антидемократичного тренду, який легітимізує діючі режими в пострадянських республіках, але водночас і підриває легітимність самих цих державних утворень, стане реальною проблемою вже згодом. А в умовах протистояння із загрозою «кольорових» революцій вона залишалася, певною мірою, прихованою.

Тим часом Захід, який намагався спрямувати процеси демократичних перетворень після краху комунізму, саме в момент кардинальної зміни тренду на пострадянському просторі був зайнятий іншими проблемами. Сполучені Штати вступили у тривалий період «боротьби з тероризмом» і зосередили свою увагу на забезпеченні власних інтересів на Близькому Сході, а також на протистоянні зі зростаючою економічною потугою Китаю з акцентом на Тихоокеанському регіоні.

У принципово новий період свого існування вступив і Європейський Союз, який після періоду стрімкого зростання опинився перед проблемою внутрішньої нестабільності та інституційної спроможності. Закономірною реакцією стало зосередження на внутрішніх проблемах ЄС, які вимагали дедалі більшої уваги і значних ресурсів.

Результатом стало те, що пострадянські країни, які обрали демократичну модель на початку 2000-х років, опинилися сам на сам з коаліцією пострадянських авторитарних режимів на чолі з В. Путіним і без суттєвої підтримки ліберального світу, що стало очевидним, зокрема, після Бухарестського саміту НАТО.

Таким чином, доля демократичного транзиту на просторі колишнього СРСР була вирішена явною нерівністю сил. І, в першу чергу, йшлося про нерівність економічних потенціалів та важелів економічної залежності, які, зокрема, повною мірою використала Росія для послаблення режимів, сформованих після «кольорових» революцій у Грузії та Україні. До економічних важелів також додалися політичні, ідеологічні, інформаційні, а з 2008 р. – і військові. Демократично орієнтовані керівники в результаті демократичних виборів були зміщені, а сама демократія стала тлумачитися для пострадянської державності як нежиттєздатна політична форма.

Одночасно іншою ареною протистояння ліберального й антиліберального трендів стали суспільно-політичні трансформації у країнах Магрибу і Близького Сходу, відомі як «арабська весна».

Рушійною силою антиурядових виступів, що мали на меті повалення авторитарних режимів у кількох країнах регіону, виступила молодь з ліберальними гаслами та глобалізованою свідомістю, орієнтованою на західні культурні та світоглядні стандарти. Однак і в цьому випадку «наступ» демократії обернувся її очевидною поразкою і майже безнадійним «відступом». Арабські революції призвели або до ескалації насильства і втрати керованості державою (Лівія, Сирія), або до військових, націоналістичних чи фундаменталістських диктатур (Єгипет, Туреччина). І лише нова влада Тунісу, де відбулася перша дія «арабської весни», поки що зберігає

ознаки життєздатного політичного режиму, незважаючи на терористичні загрози і внутрішньополітичну турбулентність.

Якщо додати до цього критичний стан із безпекою і демократією в країнах, що зазнали прямого військового втручання Заходу (Афганістан, Ірак), вихід із міжнародної ізоляції фундаменталістського режиму Ірану та глухий кут, в який зайшов процес врегулювання палестинсько-ізраїльського конфлікту, то можна констатувати: межі так званого вільного світу, де підтримуються чи принаймні декларуються демократичні цінності і принципи, впродовж перших десятиліть ХХІ ст. суттєво звузилися. І шансів на те, що ліберальна модель ближчим часом пошириться на схід і південь від кордонів Європейського Союзу, практично не залишилося.

Більше того, в самій євроатлантичній спільноті дедалі голосніше звучать голоси противників демократії, а ліберальні підходи в моралі, ідеології, культурі та політиці опинилися під серйозним тиском консервативних, а нерідко й ксенофобських та реакційних сил. Вихід у число провідних політичних партій крайніх правих та популістських об'єднань стали ознакою серйозної кризи традиційних для Європи політичних ідеологій і відкрили шлях до перегляду основоположних цінностей ліберальної демократії.

Ідеї поширення свободи, забезпечення рівності та гарантії прав людини для багатьох європейців втрачають свою привабливість і дедалі більше асоціюються з політикою брусельської бюрократії та американською культурно-політичною експансією.

Природно, що цей антиліберальний тренд є значно потужнішим серед «нових» членів європейської сім'ї демократичних народів, які відносно нещодавно запровадили в політичне життя ліберальні підходи і стандарти. Тому прихід до влади популістських антиєвропейських сил у Греції, антидемократичні конституційні зміни в Угорщині чи націоналістичний поворот у політичному дискурсі Польщі слід вважати не окремими політичними інцидентами, а свідченням глибокої кризи ліберальних ідеалів і демократичних практик у сучасній Європі.

Тим часом і в США традиційний політичний порядок денний зазнав суттєвих змін. Ідеологічна та політична суперечка між демократами і республіканцями, що оберталася навколо пошуку шляхів утвердження ідеалів свободи та справедливості в Америці та за її межами, значною мірою поступилася місцем боротьбі за пріоритетність інтересів соціальних, расових, гендерних груп.

До певної міри зберігається у фокусі політичних дискусій питання американського домінування у світі, але воно дедалі більше наповнюється суто прагматичним змістом. Американців цікавлять передусім добробут і безпека у власному домі, а демократичні цінності чимдалі втрачають свою мотивуючу роль для поведінки як виборців, так і самих політиків. На цьому тлі зростає недовіра між масою і політичним істеблішментом, який уособлює чинну демократичну модель урядування.

Критика цієї моделі як прихованої форми панування корпоративізованої і цинічної меншості стала, починаючи з 80-х років минулого століття, одним із провідних трендів американського навколо-політичного дискурсу. Вона має своїх визнаних авторитетів (Н. Хомскі), культові тексти («Імперія» М. Хардта і А. Негрі), реалізовується в різноманітних альтернативних рухах та об'єднаннях («Рух чаювання», «Захопи Волл-Стріт») та час від часу виходить на поверхню політичного життя під час виборчих кампаній.

Саме ця криза демократії в її базових осередках (США та Європейський Союз) відрізняє нинішній скептицизм стосовно перспектив поширення ліберальної моделі від того, що поширився у західній суспільно-політичній думці у другій половині 60-х – першій половині 70-х років ХХ ст. Тоді в період відкату «другої хвилі» демократизації (С. Гантінгтон) нові демократії Латинської Америки, Азії та Африки переважно повернули в бік авторитаризму і військових диктатур. Однак західний світ зберігав своє моральне та інтелектуальне лідерство, незважаючи на масштабну кризу культурних і політичних інститутів кінця 1960-х років.

Сьогодні ситуація змінилася. Демократія, ідеали свободи не мають своїх пасіонарних і креативних провідників ні на Заході, ні на нових плацдармах демократичних перетворень. Вони вже майже ніде в світі не надихають на створення нових ідеологічних течій і політичних рухів, не висувують яскравих лідерів і не ведуть за собою маси. Обриси майбутнього формуються у внутрішній суперечці релігійних фанатиків, прихильників сильної руки, расистів і націоналістів. Основним опонентом для цієї новітньої консервативної революції є лівацький анархізм, войовничий фемінізм та інші альтернативні течії постмодернізму, що є радше формою виходу за межі політичного способу мислення і соціальної дії, ніж реальною суспільно-політичною альтернативою.

Отже, криза демократії в сучасному світі виявляє себе у кількох формах. Ідеться про девальвацію цінностей демократії, проблемність функціонування демократичних інститутів і брак лідерства в демократизаційному проєкті. У ціннісному вимірі привабливість демократії стала заручником реальної політики Заходу стосовно країн, що належать до світ-системної периферії і напівпериферії (І. Валлерстайн). У свідомості мільйонів демократія стала атрибутом капіталізму, глобалізації та вимог бюрократії (вашингтонської та брюссельської), і в цій конотації навряд чи має шанси зберегти свою привабливість для народів, які стають на шлях національного самоствердження.

Демократичні інститути довели свою історичну перевагу в суспільствах, які засвоїли ідеали свободи, принципи правової держави, сформуvalи відповідального громадянина, самоврядну громаду й утвердили свободу слова як норму співжиття. Однак за інших умов партійна система, парламентаризм, виборчі практики, місцеве самоврядування і громадські об'єднання можуть легко перетворитися на інструмент корпоративного, авторитарного чи будь-якого іншого, далекого від норм демократії управління. Крім того, розмивання ідеологічних орієнтирів та поширення маніпулятивних медійних технологій часто позбавляють політичну конкуренцію зрозумілого виборцю політичного змісту навіть у розвинених сучасних демократіях. У результаті формуються органи влади без необхідної суспільної легітимності, а політичний процес набуває форми закритого і корпоративного з елементами зовнішніх ефектів, що поширюються заангажованими медіа.

За цих умов спотворюється природа політичного лідерства, яке дедалі більше стає імітаційним та фіктивним. На тлі не зрозумілих пересічному виборцеві і далеких від його інтересів колізій і проблем, якими оперують політики в сучасних розвинених демократіях, зростають шанси на успіх популістів, які пропонують вирішувати складні проблеми простими засобами. Однак і ця альтернатива стає примарною, тільки-но популіст опиняється при владі і починає функціонувати як елемент політичної системи. Довіра між владою і народом зменшується до критичних значень, а політичний дискурс ще більше примітивізується, оскільки стає більш персоналізованим.

Закономірним наслідком кризи демократичних цінностей, інститутів і лідерства є поширення агресивних ідеологічних форм, культ сили, зростання колективного і національного егоїзму, орієнтація на емоцію та афект у розв'язанні суспільних проблем.

За межами «золотого мільярда» демократія якщо й поширюється, то переважно в гібридних формах, які можуть декларувати свою цілковиту відданість демократичному ідеалу, а можуть теоретизувати над власною специфікою (наприклад, «суверенна демократія» в Росії).

Водночас країни Заходу в умовах зростання внутрішніх суперечностей та вичерпання мотиваційних ресурсів обирають більш прагматичний підхід у зовнішній політиці. Утвердження демократії вже не є важливою метою їх впливу на ситуацію у світі, а дедалі частіше стає засобом реалізації власних інтересів, який, за певних умов, може бути замінений на інші засоби.

3.3. Глобалізація економіки і гібридна війна

Феномен гібридної війни у контексті глобалізації економічних процесів ще недостатньо досліджений. З одного боку, глобалізація зміцнює платформу економічного співробітництва між країнами, забезпечуючи економічну недоцільність розгортання будь-якої агресії, з іншого – створює нові можливості та канали просування цілей гібридної війни через економіку та глобалізовані зв'язки.

Аналіз процесів, які відбувалися у світовій економіці протягом усієї історії людства, дозволяє зробити висновок, що глобалізація – це процес всеохоплюючої універсалізації умов життєдіяльності людської спільноти у загальносвітовому масштабі на тлі небувалого спрощення локальної та трансконтинентальної комунікації.

Сучасна ситуація у сфері глобалізації має дві ключові особливості. По-перше, жодна держава не може впоратися з глобальними викликами самотійно, оскільки проблеми стали занадто складними, і занадто багато гравців конкурують на міжнародній арені. По-друге, більшість націй зіткнулися зі схожими проблемами (від пандемічних хвороб до міжнародного тероризму) і почали усвідомлювати необхідність перетворення спільноти інтересів у спільність дій. У результаті в держав виникали зрозумілі сильні стимули для спільних колективних дій і прийняття на себе певної частки відповідальності.

У зазначеній парадигмі розвитку глобальних процесів, здавалося б, неможливе розгортання жодних конфліктів. Як це обґрунтовується у моделі нобелівського лауреата з економіки П. Кругмана, глобалізація та інтеграція ринків створює умови для економічного розвитку для всіх країн (хоча скористатися цими умовами вдається не всім, здебільшого з внутрішньополітичних причин).

Теоретичне підґрунтя, згідно з яким глобалізація створює умови для появи спільних цілей та об'єднання зусиль різних країн та народів заради їх досягнення, а внаслідок зростання економічної взаємозалежності змушує міжнародних акторів уникати конвенційних війн, закладене, наприклад, у теорії «капіталістичного миру», або «золотої арки»⁶⁷, яка запобігає конфліктам. До певної міри, це рімейк ідеї про те, що соціалістичні країни не воюють між собою, яка була однією з догм комуністичної ідеології аж до початку китайсько-в'єтнамської війни 1979 р. («Перша соціалістична»).

В основу моделі безпеки у європейському регіоні після Другої світової війни значною мірою закладалися економічні чинники – формування високого рівня міждержавної економічної взаємозалежності та економічної взаємодії, які робили би конфлікти економічно необґрунтованими та витратними. Однак поглиблення економічних зв'язків та масштабів співробітництва між державами, концептуалізоване в основних актах європейської безпеки,⁶⁸ орієнтація на які мала б попереджати конфлікти, не змогло гарантувати безпеку на європейському просторі. Водночас сформовані міждержавні економічні взаємозалежності утворили в країнах – мішенях гібридної агресії новий операційний простір (для економічного виснаження, економічного тиску з високим потенціалом соціально-економічної дестабілізації), який дозволяє реалізувати повномасштабну гібридну агресію.

⁶⁷ Теорія «золотої арки» була вперше висунута американцем Т.Фрідманом у виданні «Лексус та оливкове дерево» (Friedman T. L. The Lexus and the Olive Tree. – N.Y.: Farrar, Strausand Giroux, 1999), а пізніше удосконалена у вигляді теорії «запобігання конфліктам за допомогою «Делл» у його новій роботі «Плоский світ», в якій він писав: «Жодні дві країни, які обидві є частинами серйозного глобального ланцюжка постачання, як «Делл», ніколи не будуть воювати одна проти іншої, доки вони залишаються частиною тієї самої мережі постачання».

⁶⁸ Йдеться про принципи економічного співробітництва у базових для європейської безпеки Паризькій хартії для Нової Європи (м. Париж, 1990) та Заключному акті наради з безпеки та співробітництві в Європі (м. Гельсінкі, 1975).

Для цілей гібридної війни економічна сфера є важливим операційним простором та ключовим невійськовим механізмом підготовки та реалізації агресії. Використання економічних інструментів у поєднанні з іншими важелями невійськового характеру дозволяє істотно мінімізувати застосування збройного арсеналу, а також підвищувати інші ефекти. Відповідно, економічні методи стримування агресії традиційно виступали і виступають пріоритетом невійськової протидії агресивним режимам на національному та міжнародному рівнях.

Дослідження проблеми співвідношення процесів глобалізації та гібридної агресії ускладнюється тим, що ця тема апріорі заполітизована. **Встановлення факту агресії у невійськових сферах суспільного життя, насамперед в економічній, вкрай ускладнене, а то й взагалі неможливе.** Практично завжди існує можливість замаскувати заходи гібридної агресії в економічній сфері захистом національних економічних інтересів, економічною доцільністю та конкурентною боротьбою. Крім того, гібридне протистояння в економічній сфері відповідає цілям приховування та деформалізації міждержавного конфлікту.

Важливим чинником глобалізації, який формує канали трансмісії гібридної агресії, є також децентралізація економічних та фінансових процесів. Сучасні технологічні та комунікаційні новації дозволяють розбудовувати функціональні децентралізовані мережі. За умов гібридної агресії вони здатні обслуговувати кримінальні, терористичні, сепаратистські структури, підживлюючи агресію всередині будь-якої країни.

Питанням впливу глобалізації на перебіг сучасних конфліктів приділено багато уваги різних дослідників. Так, британська дослідниця М. Калдор пов'язує появу нового типу війн із суперечностями глобалізації (одночасної інтеграції та фрагментації, гомогенізації та диверсифікації, глобалізації та локалізації). Вплив глобалізації на формування нового типу конфліктів вона розкриває через зміну природи влади (ерозію автономної держави, а у крайньому випадку – дезінтеграцію держави,⁶⁹ що призводить до ерозії монополії на легітимне організоване насильство), зміну методів здійснення воєнних дій (контроль над територією через встановлення політичного контролю над населенням), а також через нову «глобалізовану» воєнну економіку (яка є надзвичайно децентралізованою та залежною від гуманітарної допомоги, участі діаспор та інших зовнішніх джерел, отримує кримінальні доходи від торгівлі зброєю та наркотиками і загалом функціонує за логікою війни⁷⁰).

У послідовників концепцій «світ-системи» та антиглобалістів своє бачення причин появи гібридних війн та використання державами військових засобів для встановлення економічного домінування. Вони їх пояснюють ідеологією боротьби із глобальними «експлуататорами». Однак якщо раніше військова сила використовувалася здебільшого для завоювання економічних плацдармів (захоплення країн, створення колоній тощо), то тепер на перший план прихильники цих теорій висувують завдання закріплення та гарантування того стану економічного домінування, якого країни «центру» досягли завдяки нееквівалентному торговельному обміну, діяльності транснаціональних корпорацій, фінансовим спекуляціям, інтелектуальній експлуатації тощо. Оскільки використання з цією метою прямого військового тиску стає не тільки неефективним (якщо згадати результати колоніальних та постколоніальних війн, зокрема, у В'єтнамі, Афганістані або Іраку), а й небезпечним для всього світу, то «лідери глобалізації» та її бенефіціари віддають перевагу саме гібридним методам війни, що дозволяє досягти поставлених завдань «чужими руками» і без зайвих ризиків.

Зокрема, російські дослідники В. Акулінін та Н. Єпіфанова,⁷¹ вважаючи концепцію гібридної війни закономірним результатом глобалізації, доводять, що економічна війна є

⁶⁹ Калдор, М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – 416 с.

⁷⁰ Там само. – С. 45.

⁷¹ Див.: Акулинин В.Н., Епифанова Н.С. Концепция гибридной войны в практике межгосударственного противостояния // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. – 2015. – № 36 (321). – С. 53–60.

однією з важливих складових гібридної війни, і для тієї країни, яка має більшу економічну міць, може слугувати ефективним засобом геополітичного впливу на супротивника. Тобто, в результаті глобалізації та інтернаціоналізації політико-економічних зв'язків у глобальному геополітичному просторі гібридний тиск у рамках міждержавної конфронтації може принести вагомий результат за рахунок використання фінансово-економічних важелів впливу на економіку країни-опонента.

Очевидно, що зв'язок між глобалізацією та гібридними війнами зовсім не такий прямолінійний, яким його намагаються представити неомарксистичні та антиглобалістичні. В умовах глобалізації ідея про те, що «всі ми живемо у скляному будинку», дедалі більше наповнюється конкретним змістом, і тому цілком зрозумілим стає бажання уникати стану війни, принаймні, у його конвенційному значенні.

Технології просування російської гібридної агресії значною мірою ґрунтуються на хаотизації і створенні різноманітних проблем, які в умовах глобалізації швидко розповсюджуються та лавиноподібно зростають (відповідно до «ефекту метелика» Лоренца). У такій логіці, на думку російського дослідника О. Бартоша, використання сукупності технологій «керованого хаосу» «дозволяє приховувати справжні цілі держави-агресора за сукупністю зовнішніх не пов'язаних між собою дій, що ведуть до хаотизації ситуації в цілому регіоні або в окремій державі-жертві з кінцевою метою «перехоплення» важелів політичного управління і забезпечення доступу до ресурсів».⁷²

Вченим іще належить пояснити економічні передумови та економічні процеси, що передували гібридній агресії РФ проти України. Не діставши переконливих економічних та інноваційно-технологічних перемог на міжнародному рівні до 2014 р., РФ почала формувати нову легітимність, зміцнюючи власну центричність та монополію, в якій глобальна економіка не може не зазнати відчутних змін. Дотепер відкритими є питання, наскільки глибокими будуть ці процеси і наскільки гібридна агресія змінить глобальну економічну систему.

Досвід гібридної агресії Росії проти України вказує на широкі можливості використання нових технологій порушення економічного суверенітету держави: від фрагментації економічної та митної території до утворення гібридної економіки на непідконтрольних територіях.

Очевидно, що криза безпеки на європейському просторі зумовлює не тільки пошук адекватних економічних механізмів стримування агресії, а й напрацювання нових підходів до визначення економічних ризиків двостороннього співробітництва, мінімізації економічної залежності, підготовки рішень з економічної протидії гібридній агресії.

Для України особливо небезпечною видається консервація усталених зовнішньоекономічних зв'язків (торговельних та виробничих), які знижують формування інноваційно-технологічних відповідей на гібридну агресію. Необхідне формування нової моделі захисту економічної безпеки з максимальним потенціалом попередження економічних і соціальних загроз, що дозволить сформувати необхідний економічний ресурс для протидії гібридній агресії.

Успішність стримування гібридної агресії проти України значною мірою залежить від послідовності та системності зусиль трансатлантичної спільноти у підтримці економіки України, у т. ч. сприяння ширшому залученню її виробників до ланцюгів створення доданої вартості та переорієнтації на позаросійський напрям. У цьому контексті має бути трансформована економічна модель розвитку української економіки та засади її регулювання, які б задіяли всі важелі відповідної переорієнтації.

Важливо також враховувати й те, що національні можливості протидії гібридним загрозам в економічній сфері об'єктивно обмежені. Захист національних економічних інтересів,

⁷² Бартош А.А. Гибридные войны как проявление глобальной критичности современного мира [Електронний ресурс] // Геополитика и безопасность 2015. – № 31 – С. 71–78 – Режим доступу: http://isc.mslu.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=366&Itemid=27

насамперед – відновлення цілісності та підконтрольності економічної та митної території України, потребує зміцнення спільної позиції та попередження національного економічного егоїзму глобальних гравців у питаннях протидії гібридній агресії.

3.4. Боротьба за європейський енергетичний ринок

В умовах глобалізації економіки розширити свою присутність на світових ринках прагнуть як окремі країни, так і великі компанії. Це завдання вирішується різноманітними політичними, дипломатичними, військовими, економічними методами. Серед економічних методів ресурсно-логістичне домінування є не лише одним з основних шляхів розширення ринкової ніші, а й інструментом зовнішньої політики у реалізації власних інтересів на світовому ринку.

Ще за часів СРСР, відтоді, як було збудовано інфраструктуру постачання природного газу до країн Західної Європи (ФРН та Франції), енергетика стала інструментом реалізації зовнішньополітичних інтересів Москви. «Контракт століття», укладений 1 лютого 1970 р. на постачання природного газу з СРСР до Західної Німеччини,⁷³ став яскравим прикладом такої боротьби.

Фактично, закладена тоді схема співпраці «інфраструктура і гроші в обмін на енергоресурси» залишається основою реалізації нинішніх енергетичних проєктів Росії. Проєкти «Північний потік», спроби реалізації проєктів «Південний потік» та «Північний потік – 2» базувалися на застосовуванні такого ж підходу. При цьому, на відміну західноєвропейських компаній, які під час реалізації спільних проєктів зважали на економічну доцільність, Росія реалізувала свої інтереси, що виходили далеко за межі економіки.

Використання енергетичного сектору як «енергетичної зброї» було відкрито проголошене у 2003 р. в Енергетичній стратегії Російської Федерації до 2020 р., де зазначалося, що потужний паливно-енергетичний комплекс Росії є «інструментом здійснення внутрішньої та зовнішньої політики». Прикладом цього передусім стала сфера газопостачання, яка виступала інструментом досягнення політичних цілей Росії у відносинах з Україною та країнами Європейського Союзу.

Проєкт постачання природного газу з Росії до Німеччини «Північний потік», незважаючи на спірний економічний ефект (низька завантаженість трубопроводу,⁷⁴ необхідність припинення його функціонування в періоди ремонту та профілактичних робіт, тривалий період повернення інвестицій) мав відверту політичну мету – створення тиску на країни-транзитери (Україну, Білорусію, Польщу). При цьому для досягнення своїх цілей Росія використовувала довірених людей та політиків цільових країн.

Так, керуючим директором спільного підприємства *Nord Stream AG*, заснованого у грудні 2005 року Газпромом та низкою західноєвропейських компаній, став М. Варніг, колишній співробітник східнонімецької розвідки, давній знайомий В. Путіна і колишній голова ради директорів російського відділення банку *Dresdner Kleinwort Wasserstein*. З 2006 р., на запрошення президента Росії В. Путіна, головою комітету акціонерів *Nord Stream AG* став экс-канцлер Німеччини Г. Шредер. Займаючи посаду в компанії, Шредер напередодні залишення посади канцлера ФРН пролобіював надання державним агентством Німеччини кредиту Газпрому на будівництво частини трубопроводу в розмірі 1 млрд євро з двох німецьких банків. У разі, якби

⁷³ У ході реалізації контракту збудовано газопроводи Оренбург – Західний кордон, Уренгой – Помари – Ужгород та Ямбург – Західний кордон.

⁷⁴ Першу чергу проєкту було введено в експлуатацію у листопаді 2011 р. У 2012 р. стала до ладу друга черга, яка довела сукупну потужність трубопроводу до 55 млрд куб. м газу на рік. Однак фактична завантаженість газопроводу не досягає проєктного рівня і з моменту введення в експлуатацію до 20 січня 2016 р. забезпечила прокачування лише 112,7 млрд куб. м, тобто близько 50 % проєктної потужності (дані з сайту *Nord Stream AG* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nord-stream.com/ru/informatsiya-dlya-pressy/press-relizy/severnyi-potok-zavershil-2015-god-s-rekordnym-rezultatom-39-milliardov-kubometrov-gaza-postavleno-v-es-480/>).

Газпром не зміг погасити кредит, уряд Німеччини висловлював згоду гарантувати частину боргу.⁷⁵

Історія «Блакитного потоку», газопроводу з Росії до Туреччини по дну Чорного моря, є досить промовистою. Цей проект постачання газу потужністю 16 млрд куб. м був реалізований у 2003 р., виходячи з необхідності формування інструментів впливу на країни Каспійського регіону та південно-східної Європи, а також Туреччину.

Що ж до економічної ефективності, то і цей газопровід за період своєї експлуатації працював із суттєвим недозавантаженням (близько 40–50 % проектної потужності). Реалізація проекту також супроводжувалась поєднанням «політичних та економічних» аспектів на високому рівні державного управління в Туреччині та спричинила антикорупційні розслідування і відставку посадовців турецького уряду.

Водночас реалізація цього проекту дозволила Росії на тривалий період блокувати вихід газу з Каспійських родовищ (Азербайджан та Туркменістан) на ринок Туреччини та змусити Туркменістан співпрацювати з Росією у газовій сфері на її умовах (саме у цей період на ринок України, країн СНД та Східної Європи виходить *RosUkrEnergy*). Фактично Росія на тривалий час усунула потенційного конкурента з її традиційного європейського ринку та гарантувала збереження залежності країн ЄС і Туреччини від рішень, прийнятих у Москві щодо постачання природного газу.

Історія «Південного потоку», цього разу – із залученням італійського капіталу та лобювання з боку влади Італії, є не менш показовою. Для реалізації проекту Путін пропонував очолити *South Stream AG* (спільна компанія Газпрому, італійської *Eni*, французької *EDF* – оператора проекту) колишнім високопосадовцям Італії та Франції, проте экс-прем'єр-міністр Італії Р. Проді і французький экс-президент Ж. Ширак відхилили пропозицію.⁷⁶

Слід зазначити, що саме італійська *Eni*, разом із *Enel*, брала участь у переформатуванні активів ЮКОСа, який потрапив у «немилість».⁷⁷ Компанії створили спільне підприємство з російськими компаніями і взяли участь в аукціоні з продажу активів ЮКОСа. Пізніше Газпром викупив ці активи в *Eni* і *Enel*, заплативши понад 4,6 млрд дол. США, що було дуже щедро порівняно з ринковими цінами.⁷⁸

Відсутність прозорості у стосунках між Газпромом, з одного боку, та владою й італійськими компаніями – з іншого, навіть стали предметом пильної уваги італійських парламентаріїв, з огляду на персональну зацікавленість прем'єр-міністра Італії С. Берлусконі в лобюванні окремих газових угод.⁷⁹

Слід зазначити, що країни-споживачі і, зокрема, ЄС намагалися знайти запобіжні заходи проти диктату країн-постачальників. Основним методом протиборства стало формування конкурентних енергетичних ринків. Пріоритетами єдиної енергетичної політики ЄС було визначено: лібералізацію внутрішнього енергетичного ринку (передусім ринку газу та електроенергії), перегляд довгострокових контрактів (зниження обов'язкових обсягів закупівлі газу в рамках формули «купуй або плати», уникнення прив'язки цін на природний газ до ціни на нафту, зняття заборони на реекспорт), розширення спотової торгівлі природним газом, роз-

⁷⁵ *Schroder, G. Gazprom and German foreign policy* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wsws.org/articles/2006/apr2006/schr-14.shtml>

⁷⁶ *Chirac turns down Putin's offer* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/291548>

⁷⁷ *The interview: Khodorkovsky's lawyer against Eni: «Complicit in the carve up of Yukos»* By Danilo Taino [Електронний ресурс] // *Corriere della Sera*. – 2007. – Режим доступу: http://www.robertamsterdam.com/2007/04/translation_robert_amsterdam_i.htm

⁷⁸ *Gazprom Takes Back Eni and Enel's Russian Assets* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.robertamsterdam.com/2007/10/gazprom_takes_back_eni_and_ene.htm

⁷⁹ *Berlusconi, Centrex, Hexagon 1 and 2 and Gazprom* [Електронний ресурс] // *Eurasia Daily Monitor Volume*. – December 1, 2008. – Режим доступу: http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=34194

ширення джерел постачання та недопущення домінування одного постачальника на ринку, розмежування діяльності з постачання та діяльності з транспортування (*unbundling*).

Для досягнення мети центральні політичні органи влади Європейського Союзу, зокрема Єврокомісія, намагаються сформуванати єдину енергетичну політику ЄС та зламати багаторічну схему, коли країни підписували двосторонні договори, незважаючи на інтереси європейської спільноти та окремих країн-членів. Третій енергетичний пакет Євросоюзу в галузі електроенергетики та природного газу, який набув чинності 3 березня 2011 р., створив належне підґрунтя для започаткування проведення єдиної політики ЄС в енергетичній сфері.⁸⁰

Слід відзначити, що РФ продовжувала спроби продати свої інтереси, стимулюючи європейські компанії та політиків. Зокрема, 21 грудня 2012 р. Росія внесла на розгляд Євросоюзу проект угоди із транскордонних перевезень, що мав на меті вивести проекти газопроводів «Північний потік» і «Південний потік» з-під дії Третього енергопакета. Тоді ця лобістська ініціатива зазнала невдачі. На жаль, випадки, коли чиновники Євросоюзу за підтримки окремих політиків країн-членів реалізують інтереси Росії, все ще спостерігаються. Окремі німецькі політики відверто виступають за будівництво чергового російського проекту «Північний потік – 2»,⁸¹ незважаючи на позицію інших країн,⁸² а надання Єврокомісією дозволу Газпрому фактично монополювати газопровід *OPAL* навіть суперечить своїм же зобов'язанням перед третіми сторонами і, зокрема, перед Україною.⁸³

Конкуренти Газпрому обстоювали альтернативні маршрути. Такими проектами стали спочатку *Nabucco*, а потім Трансанатолійський газопровід (*TANAP*). Конкуренція цих проектів була досить гострою, однак особливо слід виділити дії Росії.

Проект *Nabucco* був ініційований у 2002 р., він поєднував шість європейських компаній з однаковою часткою акцій. Проект мав на меті забезпечити постачання природного газу з Каспійського регіону, передусім з Азербайджану, Туркменістану, а також, за визначених умов, – з Ірану, обсягом понад 30 млрд куб. м на рік. *Nabucco* підтримували ЄС та США.⁸⁴

Німецька *RWE* взяла на себе роль локомотива реалізації проекту *Nabucco*. Однак контрактних угод щодо обсягів газу з Азербайджаном та Туркменістаном вона укласти не змогла і вийшла з боротьби. Перемогу отримав ініційований Азербайджаном і Туреччиною (власниками газу та ринку споживачів) та енергетичними компаніями *BP* й *Statoil* (виконавцями проекту та власниками ресурсів газу та частки ринку)⁸⁵ *TANAP*. Ці гравці поєднали кілька розрізнених проектів в один великий та продовжили його до інших центрів газоспоживання/газорозподілення у ЄС, зокрема через поєднання з проектом *TAP* (газопровід із Греції до Італії).

Ці проекти фактично відобразили «битву за Грецію», яка на той час могла стати основним актором південно-східної Європи з питань підтримки/блокування газотранспортних

⁸⁰ Прикладом цього може бути встановлення вимоги Єврокомісії щодо застосування Третього енергетичного пакета у процесі укладання нового договору між Росією та Польщею ще у 2010 р. Єврокомісія наполягла на тому, щоб міждержавну угоду між двома країнами було приведено до вимог законодавства ЄС. Фактично вимога Єврокомісії у 2010 р. відіграла позитивну роль для України: у 2013 р. Київ зміг отримувати реверсні поставки природного газу з території Польщі.

⁸¹ *Germany's Merkel Defends Russian Gas Pipeline Plan* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wsj.com/articles/germanys-merkel-defends-russian-gas-pipeline-plan-1450447499>

⁸² *Tusk Says Nord Stream 2 Does Not Meet EU Energy Rules* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/news/27436197.html>

⁸³ *Звернення Верховної Ради України до парламентів та органів виконавчої влади держав – членів Європейського Союзу стосовно посилення співпраці у галузі енергетичної безпеки та потенційних ризиків реалізації проектів з будівництва транзитних газопроводів в обхід України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua/news/Novyny/137422.html>

⁸⁴ *Gosden США підтримує рішення Туркменістану поставити газ Nabucco* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nabucco.ge/cgi-bin/news/news.cgi?id=EkAZAyAukFkxNQhCvY>

⁸⁵ *EU Commission welcomes decision on gas pipeline: Door opener for direct link to Caspian Sea* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-13-623_en.htm

маршрутів.⁸⁶ Для успіху проекту *TANAP – TAP* державна азербайджанська компанія *SOCAR* подала заявку на приватизацію грецького оператора газотранспортної системи (*DESPA*). У боротьбу за ці ж активи, які уряд Греції (партія «Сіріза») у рамках реалізації антикризових заходів у 2012 р. був змушений продавати на вимогу кредиторів, вступили і російські компанії.

Цікавим є набір інструментів, який застосовувався у боротьбі, а саме: кілька візитів міністра закордонних справ Росії С. Лаврова до Афін, де обговорювалися питання приватизації газових активів Греції,⁸⁷ візити грецьких високопосадовців до Москви та керівництва Газпрому до Греції,⁸⁸ відставка голови приватизаційного відомства Греції⁸⁹ та відкриття проти нього кримінальної справи за зловживання.⁹⁰

Після тривалої та контроверсійної боротьби російські Газпром та «Синтез», які спочатку запропонували найбільшу ціну за активи, неочікувано відмовилися від їх купівлі, а переможцем конкурсу з продажу *DESPA* став азербайджанський *SOCAR*.

Участь компанії «Синтез» у приватизаційному процесі демонструє гнучкість російської політики: у випадках, коли безпосередня участь державних компаній (Газпром, Роснафта, Росенергоатом) може бути обмежена, наприклад, вимогами антимонопольного законодавства, російські інтереси обстоювали приватні російські компанії.

Компанії-посередники в торгівлі російськими енергоресурсами стали ефективним інструментом реалізації інтересів Росії не тільки в економічній сфері. Такі посередники виникали щоразу, коли офіційні міждержавні відносини чи контракти не давали необхідного результату.

Найчастіше цей інструмент застосовувався Газпромом, який створив цілу мережу компаній.⁹¹ У пресі наводилися факти, що російський газовий монополіст в окремі періоди використовував понад 100 компаній-посередників,⁹² які діяли практично в кожній європейській країні. Більшість із цих компаній неодноразово ставала учасником численних скандалів та звинувачень у поширенні корупції серед чиновників високого рівня в Європі. При цьому на офіційному рівні в Росії ніколи не порушувалося питання про економічну вигоду таких методів ведення бізнесу для держави та громадян.

Такий підхід застосовувався і в інших секторах енергетики, зокрема в атомній. Просування російських інтересів відбувалося за двома основними напрямками, а саме: надання фінансових ресурсів в обсягах та на умовах, що переважають ринкові пропозиції, на будівництво атомних станцій за «радянськими/російськими» технологіями; блокування можливо-

⁸⁶ Слід узяти до уваги також боротьбу за вихід на європейські ринки природного газу із джерел неросійського походження, передусім Каспійського регіону та нещодавно відкритих родовищ Близького Сходу (Ізраїлю та Кіпру). За оцінками, у Середземному морі на південь від Кіпру можуть знаходитися запаси газу обсягом 1,53,5 трлн куб. м. Ізраїль, Кіпр та Греція опрацьовували можливість реалізації проекту побудови підводного газопроводу для транспортування газу на європейські ринки з ізраїльських та кіпрських родовищ через територію острова Крит і континентальною Грецією (газопровід Ізраїль – Кіпр – Греція – Європа).

⁸⁷ *Upheaval for greek natural gas privatization process* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.energienstitu.com/2013/03/upheaval-for-greek-natural-gas-privatization-process/>

⁸⁸ *Gazprom's head to discuss DEPA's privatisation with Greek PM* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://en.trend.az/capital/energy/2152701.html>

⁸⁹ *Greek privatisation agency head resigns.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/7e6a5db0-89a0-11e2-ad3f-00144feabdc0.html#axzz2ahbf53X7>

⁹⁰ *Главе греческого агентства по приватизации грозит пожизненное заключение* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.interfax.by/article/99751>

⁹¹ *Kupchinsky R. Gazprom's European Web* [Електронний ресурс] // The Jamestown Foundation. – 2009. – Режим доступу: <https://jamestown.org/report/gazproms-european-web/>

⁹² *List of Gazprom's subsidiaries* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Gazprom's_subsidaries

стей використання ядерного палива неросійських виробників на вже збудованих «російських» станціях.⁹³

Яскравим прикладом цього є історія постачання ядерного палива та добудови двох блоків на АЕС у Чехії (Темелін) та Угорщині (Пакш) і надання кредитів на будівництво АЕС у Туреччині.

Угода про будівництво АЕС «Аккую» в Туреччині (2010 р.) передбачала будівництво і введення в експлуатацію чотирьох енергоблоків з реакторами типу ВВЕР-1300. Цей проект став першим у світі, що реалізує модель «будуй-володій-експлуатуй». Ішлося про те, що АЕС збудує російський підрядник за російським проектом та зможе придбати частку компанії в розмірі 49 %. Слід зазначити, що економічна ефективність проекту для Росії є досить спірною, й російські експерти критикують його як економічно не вигідний, вказуючи на високу імовірність його оплати з російського бюджету та безвідсотковий кредит на будівництво.⁹⁴

Угорщина також висловила готовність побудувати додаткові блоки на АЕС «Пакш» та уклала додаткову угоду на постачання ядерного палива з Росії через щедрі кредитні умови. За підписанням Росатомом у грудні 2014 р. контрактом Москва домовилася надати Угорщині кредит у розмірі до 10 млрд євро, який Будапешт почне погашати після введення блоків в експлуатацію.

Саме після цього у лютому 2015 р., під час візиту президента В. Путіна до Угорщини,⁹⁵ В. Орбан розкритикував енергетичну політику ЄС та заявив, що його країна «утримується від поставок природного газу в Україну за «реверсним» маршрутом.⁹⁶ 3 березня 2015 р. угорський парламент схвалив закон, за яким положення цього контракту⁹⁷ буде засекречено на 30 років.

Така втаємниченість навіть викликала серйозну критику в Європейському Союзі та ініціювання процедури перевірки на відповідність угоди енергетичному законодавству ЄС.⁹⁸

З огляду на низький рівень конкуренції на ринку ядерного палива та зважаючи на вимоги енергетичної безпеки, ЄС був змушений відобразити проблему диверсифікації постачання палива у своїй останній Стратегії енергетичної безпеки, ухваленій у травні 2014 р. Було відзначено необхідність встановити вимоги до операторів АЕС: при прийнятті рішення про будівництво нового / реконструкцію атомних блоків вони мають передбачати технічні рішення, що уможливають використання палива неросійського виробництва.⁹⁹

Ухвалення стратегії сприяло активізації переговорного процесу щодо диверсифікації постачання ядерного палива з іншими компаніями – операторами АЕС у Європі. Зокрема, у 2014–2016 рр. було укладено угоди між *Westinghouse* та компанією *CEZ* (Чехія), оператором

⁹³ Для АЕС на базі «радянських/російських» технологій монопольним постачальником палива (шестигранна конструкція паливних збірок) є російська компанія ТВЕЛ. Єдиним її конкурентом на ринку ядерного палива для АЕС цього типу є компанія *Westinghouse*, яка з середини 1990-х розпочала виробництво ядерного палива у конструкційному виконанні, придатному для використання на таких станціях.

⁹⁴ *Все* риси проекту АЭС Аккую [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=3715>

⁹⁵ Як повідомляла європейська преса, Путін поставив угорського прем'єра перед жорстким вибором – або той приймає російського лідера в Будапешті, або Росія відмовляється надалі постачати дешевий газ в Угорщину (див.: http://zn.ua/WORLD/vengriya-pokazala-putinu-chto-hochet-vosstanovit-otnosheniya-s-zapadom-nyt-167408_.html)

⁹⁶ *Після* візиту Путіна Угорщина відмовилась перепродувати Україні російський газ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/news/pislya_vizytu_putina_ugorshchyna_vidmovylas_postachaty_ukraini_gaz_bloomberg_111150.html

⁹⁷ *Hungary* Classifies Russian Nuclear Deal for 30 Years Amid Outcry [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bloomberg.com/news/articles/2015-03-03/hungary-classifies-russian-nuclear-deal-for-30-years-amid-outcry>

⁹⁸ *Євросоюз* може заблокувати атомний контракт між Угорщиною та Росією [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/news/yevrosoyuz_mozhe_zablokovaty_atomnyu_kontrakt_mizh_ugorshchynoyu_ta_rosiyeu111686.html

⁹⁹ *European Energy Security Strategy* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ec.europa.eu/energy/en/publications/european-energy-security-strategy>

АЕС Темелін, та Енергоатомом (Україна) про розширення програми поставок ядерного палива компанії *Westinghouse*.¹⁰⁰

Україна також має свою історію спроб диверсифікації постачання ядерного палива на АЕС, побудовані за радянською технологією, та ядерних технологій. Кілька разів наміри налагодити постачання ядерного палива виробництва *Westinghouse* на українські АЕС блокувалися активною діяльністю російського лобі.¹⁰¹

Окремо слід відзначити, що поряд із мирним застосуванням політико-економічного тиску як «енергетичної зброї» Росія не відкидала методів, що межують із диверсійною діяльністю, зокрема, порушення функціонування енергетичної інфраструктури, яка забезпечувала постачання енергоресурсів з Росії чи транзит її території.

Прикладом таких дій, окрім випадків, пов'язаних з Україною (перша та друга «газові» війни між Україною та Росією 2006 та 2009 рр.), є свідомо й цілеспрямована зміна/зупинка режимів функціонування енергетичної інфраструктури в інших країнах, з метою досягти політичних цілей та поступок з їхнього боку.

У 1994 р. Газпром відмовив Туркменістану в 11-відсотковій квоті (близько 24 млрд куб. м) на транзит своєю територією природного газу до України, яка була виділена Ашгабату ще за часів СРСР. Цим рішенням російський монополіст припиняв не підконтрольну йому торгівлю Туркменістану та України навіть у бартерній формі. Тоді на ринок газової торгівлі вийшли сумнозвісні газпромівські компанії-посередники, які вирішували питання доступу туркменського газу до газпромівської труби одночасно із завданням корумпування політиків та посадовців.

Після періоду кризи у газовій торгівлі між Росією та Туркменістаном (1997–1999 рр.), спричиненої бажанням Газпрому знизити закупівельні ціни, обсяг видобутку природного газу в Туркменістані фактично впав до рівня внутрішнього споживання (близько 12 млрд куб. м у 1998 р.), оскільки доступ до єдиної на той час «експортної» труби було заблоковано.

Лише активізація світової економіки після економічної кризи 1998 р. зумовила розблокування допуску туркменського газу в магістральні труби Газпрому, проте на російських умовах. Прагнучи до монополізації контролю над газовим ринком країн СНД та постачанням газу до Європи, російський монополіст почав викуповувати увесь вільний газ країн Центральної Азії, зокрема Туркменістану,¹⁰² що фактично унеможливило будь-яку самостійну купівлю Україною газу в Туркменістані, навіть через посередників.

Аби газова угода з Туркменістаном відбулася, Росія навіть відмовила у громадянстві російськомовним жителям цієї країни, що відкривало шлях для переслідування російських громадян, причетних до замаху на С. Ніязова у листопаді 2002 р.¹⁰³

Забезпечивши монополію, Росія взялася за Україну, цілеспрямовано підвищуючи ціну на закупівлю природного газу. Як аргумент частково використовувалася теза про аналогічне підвищення закупівельних цін у Туркменістані. Однак у розпал світової фінансово-економічної кризи 2008 р. обсяги закупівель та ціни на газ на ринках Європи різко впали, і Газпром, відповідно до продавленої ним же формули «купуй або плати», був змушений виплачувати значні суми Туркменістану в рамках контрактних зобов'язань.

¹⁰⁰ *Westinghouse* постачатиме паливо на АЕС Темелін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.atomforum.org.ua/novyny-v-sviti4602>

¹⁰¹ *Маскалевич І.* Атомне поле: проміжний пейзаж [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/energy_market/atomne-pole-promizhniy-peyzazh-.html

¹⁰² Відповідні домовленості з Казахстаном та Узбекистаном Росії вдалося залагодити до 2002 р., а в квітні 2003 р. було підписано угоду з Туркменістаном, яка передбачала продаж Газпрому фактично всього наявного вільного природного газу обсягом 2 трлн куб. м до 2028 р.

¹⁰³ *Дубнов А.* Как Россия сдала наших в Туркмении [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ej.ru/?a=note&id=1067>

Саме цього вимагала Росія і від України, згідно з такими самими умовами контрактів 2009 р. між Газпромом та НАК «Нафтогаз України».

Проте методи вирішення проблеми дотримання контрактних зобов'язань в Україні та Росії були різними. Україна досі веде перемовини та судиться щодо адекватності укладених контрактів. Росія ж спровокувала форс-мажорну ситуацію. Вибух на газопроводі у Туркменістані у квітні 2009 р.¹⁰⁴ допоміг їй призупинити дію «незручного» договору з Ашгабатом і знову усунути конкурента з ринку.

Блокування роботи енергетичної інфраструктури застосовувалося Росією і до інших країн СНД та Східної Європи.

У січні 2006 р. майже синхронні вибухи пошкодили магістралі, якими природний газ та електроенергія надходили до Грузії.¹⁰⁵ Припинення енергопостачання у зимові місяці внаслідок терактів на території Росії, як з'ясувалося, стало лише проміжним кроком у цілеспрямованому тискові на Грузію, який надалі вилився у відкриту агресію проти цієї країни у 2008 р.

Серед інших випадків – зупинка на ремонт нафтопроводу, який забезпечував постачання нафти на нафтопереробний завод у Мажейкяй (Литва) у 2006 р. Цікаво, що «технічна потреба» у ремонті виникла саме в той момент, коли Литва вирішила продати завод польській компанії, а не російській.¹⁰⁶ Роботу нафтопроводу так і не було відновлено.

Не були винятком і союзницькі країни. Припинення постачання газу та нафти Білорусі у 2004 та 2007 рр. стали дієвим методом переконання уряду країни в необхідності продати національну газотранспортну систему Газпрому, що й було невдовзі зафіксовано відповідними угодами.

Очевидно, що Росія цілком свідомо використовувала порушення функціонування енергетичної інфраструктури як метод досягнення своїх цілей далеко за межами економічних інтересів.¹⁰⁷ Деякі дослідження свідчать, що лише з 1991 по 2005 рр. було зареєстровано понад 55 застосувань нею «енергетичної зброї», з яких лише 11 не мали політичних мотивів.¹⁰⁸

3.5. Змагання за транспортно-логістичне домінування

Нині у світі розгортається боротьба держав за вихід на нові товарні ринки і розширення присутності на існуючих, а також за транспортно-логістичне домінування на світовому, міжконтинентальному та регіональному напрямках руху вантажопотоків, що забезпечить безперешкодний доступ на ринки сировини та готової продукції. На перший погляд, ця боротьба є нічим іншим, як сучасним проявом конкуренції на міжнародному ринку товарів та послуг, що досягла безпрецедентних масштабів унаслідок зростання світової економіки і світової торгівлі, економічного відкриття Китаю для зовнішнього ринку, глобалізації виробництва та лібералізації умов торгівлі за результатами діяльності світових торговельних організацій (ГАТТ, СОТ). Однак, якщо дослідити проблему детальніше, з'ясується, що прагнення провідних держав світу до транспортно-логістичного домінування на певній території водночас є прагненням і до політичного домінування на цій території.

¹⁰⁴ *Rosia* і Туркменістан звинувачують один одного у вибуху газопроводу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/world/800113-rosiya-i-turkmenistan-zvinuvachuyut-odin-odnogo-u-vibuhu-gazoprovodu>

¹⁰⁵ *Georgia*: Tbilisi Accuses Moscow Of Energy Sabotage [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rferl.org/content/article/1064976.html>

¹⁰⁶ *Baltic lessons for EU in dealing with a resurgent Russia* [Електронний ресурс] // *Financial Times*. – 2006. – November 24. – Режим доступу: <http://www.ft.com/cms/s/0/05ff71f8-7b60-11db-bf9b-0000779e2340.html#axzz4KzXdkUYa>

¹⁰⁷ *Smith Keith C.* Russia and European Energy Security Divide and Dominate [Електронний ресурс] // *CSIS*. – 2008. – Режим доступу: https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/media/csis/pubs/081024_smith_russiaeuroenergy_web.pdf

¹⁰⁸ *Larsson Robert L.* Russia's Energy Policy: Dimensions and Russia's Reliability as an Energy Supplier [Електронний ресурс] // *FOI-R – 1934 – SE*. – March 2006. – Режим доступу: http://www.foi.se/ReportFiles/foir_1934.pdf

Міжнародна конкуренція транспортних систем – це боротьба за існуючі і перспективні вантажопотоки як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку з метою збереження і збільшення частки ринку, а також за максимальне задоволення потреб економіки, суб'єктів господарської діяльності та населення у перевезеннях. Тому стратегія розвитку транспорту будь-якої країни спрямована на забезпечення конкурентоспроможності національних транспортних систем – досягнення провідних позицій країни на міжнародному ринку транспортних послуг і виграшу в конкурентній боротьбі з іншими країнами за право обслуговувати найпривабливіші з економічної точки зору вантажопотоки. Стосовно *стратегії розвитку самої країни*, необхідність розбудови національної транспортної системи розглядається не лише для забезпечення потреб економіки і населення у перевезеннях, створення додаткових робочих місць та прискорення економічного зростання, але й як спосіб посилення міжнародного впливу і позицій країни в світі.

Так, Китай формує власну транспортну стратегію, зважаючи на дві принципові позиції – її багатовекторності та міжнародної експансії.¹⁰⁹ З одного боку, у Піднебесній націлені на створення мережі альтернативних маршрутів, аби убезпечити економіку від наявних ризиків та викликів, що можуть з'явитися у майбутньому. З іншого боку, Китай дедалі більше уваги приділяє євразійським інфраструктурним проектам, вкладає в них лівову частку коштів на розбудову транспортної інфраструктури, що однозначно свідчить про наміри Пекіна домінувати на цьому просторі.

В основу китайського бачення майбутнього транспортної інфраструктури Євразії лягла концепція Великого Шовкового шляху, що в давнину з'єднував Китай з європейськими країнами. «Новий Шовковий шлях» передбачає будівництво трансконтинентальної мережі залізничних і автомобільних доріг, що зв'язують Азію з Європою і Близьким Сходом, а також розвиток регіональної портової інфраструктури, що дозволить значно активізувати торговельні зв'язки в Азії і зміцнити її роль як нового світового економічного центру. Морський Шовковий шлях проходить через Південно-Китайське і Східно-Китайське моря.

«Новий Шовковий шлях» позиціонується китайською владою не як звичайний транспортний коридор, а як спосіб зміцнення співпраці з транзитними країнами. Підписуючи договори із центрально-азійськими республіками, Азербайджаном, Туреччиною, країнами Східної Європи, китайські лідери завжди роблять акцент на тому, що «Новий Шовковий шлях» сприятиме збільшенню китайських інвестицій у підприємства цих країн, розширенню торговельного обороту, культурному обміну. Для реалізації цієї стратегії з 2015 р. у Китаї розпочав діяльність Фонд «Шовковий шлях» із бюджетом у 40 млрд дол. США. Загалом у розвиток транспортної інфраструктури в найближчі три роки КНР спрямує 4,7 трлн юанів (понад 720 млрд дол. США), або близько 6,9 % ВВП країни за 2015 р.

Багатовекторність Пекіна у реалізації транспортної стратегії зумовлює диверсифікацію транспортних маршрутів у рамках проекту «Новий Шовковий шлях», що дає Україні шанс стати ефективним учасником цього процесу. Для організації «Нового Шовкового шляху» Китай вибудовує систему коридорів, з яких використовуватиметься найвигідніший для торгівлі з урахуванням умов, що склалися. Сьогодні є кілька головних варіантів маршруту: через Казахстан – Росію – Білорусь (Трансросійський); через Казахстан – Киргизстан – Таджикистан – Туркменістан – Іран – Туреччину (Транстурецький); через Казахстан – Каспій – Азербайджан – Грузію – Туреччину (Транскаспійський). При цьому Транскаспійський маршрут може активно розвиватися і через Україну, якщо буде забезпечено ефективну координацію різних видів транспорту, застосовано адекватну тарифну політику та усунуено штучні перешкоди під час перетину кордонів.¹¹⁰

¹⁰⁹ Стосовно транспортної стратегії Китаю використані матеріали з сайту <http://cfts.org.ua/>

¹¹⁰ Михайличенко К.М. Інтеграція України до транспортної системи «Європа – Азія» як чинник забезпечення національних

Можливо, саме тому Пекін неодноразово виявляв інтерес до інфраструктурних проєктів в Україні. Зокрема, в Києві за підсумками зустрічі у серпні 2016 р. був підписаний протокол підкомісії з торговельно-економічного співробітництва між Китаєм і Україною, згідно з яким сторони домовилися застосовувати механізми державно-приватного партнерства для інфраструктурних проєктів в Україні. Китайська сторона запропонувала використовувати Фонд «Шовковий шлях» для фінансування таких проєктів.

Гібридна війна, що розгортається на наших очах, має парадоксальні прояви. Наприклад, те, що для України є благом, для Росії може мати вкрай негативні наслідки. Україна наразі не є самостійним гравцем на ринку транспортно-логістичних послуг, тому в питанні розбудови транспортної інфраструктури їй не обійтися без співпраці з Китаєм та іншими великими країнами-інвесторами. Для Росії ж китайські інвестиції можуть стати справжньою пасткою.

Через санкції та обвал цін на нафту Кремлю довелося різко пригальмувати зі своїми інфраструктурними проєктами, але вихід із ситуації може надати Китай, який виявив інтерес до будівництва Центральної кільцевої автодороги, що є частиною коридору Росія – Казахстан – Китай, а також високошвидкісних автодоріг і залізничних шляхів у РФ. Борючись із санкціями Заходу, Росія дедалі більше посилює свою залежність від Китаю, його вантажів і фінансових вливань. Китайська ж сторона, активно виявляючи інтерес до російської інфраструктури, радше буде намагатися отримати контроль над нею.

Проте Росія і сама прагне стати домінуючою державою на євразійському просторі. Вона почала активну експансіоністську економічну політику шляхом створення Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), до якого, крім неї самої, увійшли Казахстан, Білорусь, Вірменія і Киргизстан. Ще до заснування ЄАЕС президентом Росії В. Путіним було висунуто ідею великої Європи «від Лісабона до Владивостока». Від самого створення союзу вважалося, що він покликаний сполучити Китай з ЄС через його долучення до китайської ініціативи «Новий Шовковий шлях».

Під час саміту Росія – АСЕАН у Сочі В. Путін висунув пропозицію щодо сполучення ЄАЕС, АСЕАН і ШОС¹¹¹ («інтеграції інтеграцій»). На Петербурзькому міжнародному економічному форумі у червні 2016 р. він же запропонував створити велике партнерство в Євразії, до якого могли б увійти ЄАЕС, Китай, Індія, Пакистан, Іран та інші держави континенту, а також анонсував початок переговорів щодо створення партнерства між ЄАЕС і КНР.¹¹² Таким чином, ЄАЕС на чолі з Москвою позиціонує себе як ядро континентальної інтеграції. У координатах реалізації цієї політики Росія формує відповідний вектор розвитку транспортної системи, що забезпечить її транспортно-логістичне домінування на напрямку Європа – Азія.¹¹³

На відміну від аналогічних стратегій Китаю та Росії, транспортна стратегія Європейського Союзу менш агресивна і спрямована насамперед на вирішення внутрішніх проблем. У зв'язку з розширенням ЄС та необхідністю створення більш потужного єдиного європейського ринку перед євроспільнотою постала необхідність об'єднання транспортних мереж усіх держав – членів ЄС. Нині в Європі формується нова мультимодальна транспортна система, яка включає всі види транспорту, та впроваджується новий широкомасштабний план розбудови Транс'європейської транспортної мережі (*TEN-T*) до 2020 р., що поєднає країни – члени ЄС між собою та з новими країнами-сусідами та регіонами і на розвитку якої передбачається сконцен-

інтересів держави // Стратегічні пріоритети. – 2014. – № 1(30). – С. 69–76.

¹¹¹ *Єдиногласно: АСЕАН підтримав ідею інтеграції ЕАЕС, ШОС і АТЭС* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mir24.tv/news/politics/14433067>

¹¹² *Путін пропонує створити на базі ЕАЕС більш широке інтеграційне формування* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://interfax-russia.ru/main.asp?id=736461>

¹¹³ *Розпорядження уряду РФ від 22.11.2008 р. № 1734-р. в редакції постанови уряду РФ від 11.06.2014 р. № 1032р. про Транспортну стратегію Російської Федерації на період до 2030 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://government.ru/media/files/41d4e8c21a5c70008ae9.pdf>

трувати інвестиції. Для реалізації нової інфраструктурної стратегії Євросоюзу передбачається залучити 250 млрд євро за рахунок співфінансування з національних бюджетів європейських країн та приватних інвестицій.

Значну увагу Європа приділяє збалансованості всіх видів транспорту, забезпеченню енергоефективності та екологічності транспорту, безпеки перевезень, впровадженню сучасних технологічних рішень. Серед конкретних цілей європейської транспортної політики – до 2050 р. перевести більше половини вантажних перевезень на залізничний і водний транспорт; завершити у цей же період створення європейської мережі швидкісних залізниць; центри міст повністю звільнити від автомобілів із бензиновими і дизельними двигунами. На 40 % мають скоротитися шкідливі викиди в атмосферу на авіаційному і водному транспорті.

У Білій книзі ЄС з питань транспорту¹¹⁴ наголошено, що транспорт є інтернаціональним за своєю природою. З огляду на це, стратегічними цілями політики ЄС є відкриття ринків третіх країн у сфері транспортних послуг, продукції та інвестицій; запровадження гнучких стратегій для забезпечення ролі Євросоюзу як сторони, що визначає стандарти у транспортній сфері; поширення транспортної та інфраструктурної політики ЄС на безпосередніх сусідів; забезпечення кращих поєднань інфраструктури та тіснішої ринкової інтеграції, включно з підготовкою планів неперервної мобільності.

Отже, політика Європи спрямована головним чином на розвиток транспортної інфраструктури у своїх кордонах, а формування відносин ЄС з іншими країнами в частині реалізації спільних транспортно-логістичних проєктів базується не на прагненні до геополітичного домінування, а на необхідності підвищення ефективності доставки вантажів і максимальної оптимізації транспортно-логістичних рішень.

Умови формування країнами світу далекосяжних транспортних стратегій, спрямованих насамперед на забезпечення національних економічних і політичних інтересів, спонукають Україну вибудувати власну стратегію щодо місця, ролі й напрямів розвитку національної транспортної системи на євразійському просторі, яка дозволить повною мірою забезпечити потреби економіки та населення у перевезеннях, використати переваги географічного положення, по-новому розкрити транзитний потенціал в умовах сучасних викликів і загроз.

Ще з десятирок років тому конкуренція національної транспортної системи України з транспортними системами інших країн виявлялася максимум в умовах тарифної політики та кількості й тривалості процедур контролю на кордонах. Відносно розвинена, хоч і морально застаріла транспортна інфраструктура та вигідне географічне положення країни визначали провідну роль і формували конфігурацію транспортних потоків.

За останній час значно зросла і повністю видозмінилася міжнародна конкуренція транспортних систем. Цьому сприяло зменшення регулюючої й водночас обмежувальної ролі держави (лібералізація законодавства, приватизація портів), бурхливе зростання і процес глобалізації світової торгівлі і, як наслідок, – значне зростання міжнародних перевезень, розвиток логістики і технологічного прогресу в галузі. Транспортна система сьогодення покликана не лише забезпечувати перевезення товарів і послуг, а комплексно задовольняти вимоги клієнтів до характеристик транспортно-логістичних процесів у межах ланцюгів поставок, утримувати існуючий вантажопотік, а також завойовувати новий, успішно ведучи конкурентну боротьбу як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках за рахунок якісного вдосконалення логістичних послуг та розширення інтеграційних зв'язків з транспортними системами інших країн.

¹¹⁴ Біла книга ЄС – Транспорт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.transport-ukraine.eu/sites/default/files/white_book_transport_2050_ukr_0.pdf

Нині ми змушені констатувати повну невідповідність Транспортної стратегії України на період до 2020 р.¹¹⁵ новим політичним, економічним, фінансовим, енергетичним, екологічним, технологічним, законодавчим та іншим вимогам сьогодення. На тлі загострення конкуренції між країнами за транспортно-логістичне домінування, за можливість долучитися до процесу транспортного обслуговування потреб світової торгівлі на магістральних напрямках руху вантажопотоків Україна продовжує керуватися застарілими дороговказами, які не працюють в умовах довготривалої економічної кризи, військового конфлікту на сході країни, розпочатих широкомасштабних структурних реформ, зміни стратегічних партнерів на міжнародній арені.

Транспортна стратегія України на період до 2020 р. не враховує європейський вибір України, формалізований у ратифікованій Угоді про асоціацію України з ЄС у 2014 р.¹¹⁶ та створенні зони вільної торгівлі з ЄС з 1 січня 2016 р., не бере до уваги обмежувальні санкції РФ щодо українського експорту і прямого транзиту територією Росії, не враховує змін, що відбулися у функціонуванні національної транспортної системи у зв'язку із корпоратизацією Укрзалізниці, початком реформування системи управління автодорогами загального користування, спрощенням регуляторної системи та зменшення впливу держави на розвиток ринку транспортних послуг. Вона залишилася декларативним документом, не набувши розвитку в конкретних програмах, і дуже опосередковано втілюється в реформах транспортного сектору.

Отже, сьогодні існує суспільний запит на появу нового комплексного документа – Транспортної стратегії України на період до 2030 р., що визначить принципи, напрями та пріоритети транспортної політики нашої держави на наступні 15 років з урахуванням забезпечення національних інтересів України в умовах гібридної війни та загострення боротьби держав за транспортно-логістичне домінування.

3.6. Криза моделі глобалізованого інформаційного простору

Глобалізація та інформаційно-комунікативна революція – це дійсно взаємопов'язані феномени, й можна з певною категоричністю стверджувати, що без одного із цих процесів не було би й іншого. Глобальний інформаційний простір (надалі – ГІП) є породженням обох зазначених феноменів: без них або поза ними ГІП зазнав би змін у напрямі локальних або регіональних інформаційних просторів. Глобальний капіталізм у колоніальній та постколоніальній фазах його розвитку вимагав прогресу інформаційно-комунікативних технологій, а ці технології, у свою чергу, сприяли розвитку глобального капіталізму та тісно узалежнених від нього вільного ринку й ліберальної демократії.

ГІП є наслідком низки інформаційно-комунікативних революцій, які розпочалися в середині XV ст. разом із винаходом Й. Гутенберга – друкарського верстата з «рухливими літерами». Це породило, за визначенням Г. М. Маклюєна, феномени «друкарської людини» й «Галактику Гутенберга»,¹¹⁷ «друкарську передмову» до ГІП. Остання наразі революційна хвиля – кібернетична – породила кіберпростір з його найбільш розповсюдженим «цифровим» утворенням – Інтернетом. Однією з найбільш виразних маніфестацій ГІП стало глобальне інформаційне суспільство, існування якого вперше на міжнародному рівні засвідчила «Окінавська хартія», затверджена у 2000 році «Великою вісімкою».¹¹⁸

¹¹⁵ *Розпорядження* Кабінету Міністрів України від 20.10.2010 р. № 2174-р «Про схвалення Транспортної стратегії України на період до 2020 р.» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2174-2010-%D1%80>

¹¹⁶ *Закон України* «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1678-18>

¹¹⁷ *McLuhan M.* The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man. – Toronto: Univ. of Toronto Press, 1962.

¹¹⁸ *Фукуяма Ф.* Конец истории? // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 84 – 118.

Усі революційні хвилі ускладнювали й примножували найбільш розвинений підпростір ГПП – глобальну медіасистему у її спочатку зародковому, а згодом – дедалі більш розвиненому стані.

Глобальний інформаційний простір передусім включає: 1) організаційно-керівні структури; 2) національні, регіональні та світові інформаційні ресурси; 3) інформаційну інфраструктуру та телекомунікаційні технології; 4) медіасистеми. У ГПП відбувається діяльність людей у найрізноманітніших сферах суспільного життя (політичній, економічній, культурній, освітній, науковій тощо).

Характеристика ГПП багато в чому залежить від принципів управління ним, його захисту тощо, від того, як користувачі послуговуються даними, обмінюються ними, примножуючи таким чином результати своєї діяльності, а іноді – внаслідок необачних, воєнних або злочинних дій – нівелюючи ці результати. Існує тісна кореляція між зазначеними вище елементами ГПП, їх ступенем розвиненості та способами управління ними. Тоталітарні та авторитарні політичні режими не зацікавлені в розвитку глобального і навіть регіональних інформаційних просторів, а локальні розвивають не стільки вшир, скільки вглиб.

Сучасний ГПП є породженням американської концепції «вільних інформаційних потоків», що взяла гору над протилежною концепцією – «національних інформаційних суверенітетів» і «міжнародною програмою розвитку комунікацій». Обидва проекти є радше взаємодоповнюючими. Проте в умовах холодної війни вони розглядалися як альтернативні. Йдеться про роботу в рамках ЮНЕСКО Міжнародної комісії із вивчення проблем комунікацій під керівництвом Ш. Макбрайда (1980 р.). Оскільки на захист «нового, більш справедливого й більш ефективного світового порядку в сфері інформації» виступив передусім СРСР, цей «порядок», природно, відкинули прибічники доктрини «вільних інформаційних потоків», які будь-яке штучне регулювання інформаційних потоків як усередині окремої країни, так і між різними країнами вважали зазіханням на свободу слова, свободу торгівлі тощо, а отже, на всі інші права та свободи людини.

Між системною світовою кризою 2008 р. і кризою глобального інформаційного простору існують прямі та зворотні пов'язання. Крім помітних позитивів, ГПП пов'язаний з цілою низкою не менш помітних негативів, оскільки цей простір використовують найрізноманітнішого гатунку злочинні угруповання, екстремісти, радикали, терористи тощо. Звичайно, ГПП є ареною гострої змагальності розвідувальних («шпигунських») мереж.

Але найбільш відчутні виклики й загрози кореспондують із «розмиванням» національно-державної ідентичності та національно-державних суверенітетів, оскільки ГПП сприяє формуванню усередненого типу людини споживчого типу, індивідуаліста і космополіта, якого Г. Маркузе характеризував свого часу як «одновимірну людину» (*one-dimensional man*).¹¹⁹ Датована 60-ми роками минулого століття книга Маркузе стосувалася розвиненого індустріального суспільства. Але його пророцтва щодо загрози людській «одновимірності» ще більшою мірою мають відношення до суспільства інформаційного, яке створює чимало безпосередніх та опосередкованих викликів традиційним соціальним інститутам, цінностям, віруванням тощо, а тому не може не викликати спротиву різних суспільних верств, зорієнтованих на ці інститути, цінності й вірування.

Саме ці групи спротиву намагаються мобілізувати з метою руйнації глобального інформаційного простору його супротивники з числа представників різноманітних авторитарних і неототалітарних політичних режимів та ідеологій. Їхнім ідеалом в остаточному підсумку є абсолютний державний контроль за станом інформпростору (як і всіх інших «просторів») та нівелювання впливів на інформпростір громадянського суспільства.

¹¹⁹ Маркузе Г. Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства (глави з книги) / пер. В. Курганський // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – С. 87 – 134.

Доля сучасного ГП вирішується через гостру конкурентну змагальність «американського білоголового орла», «російського двоголового орла» і «китайського дракона», що можна характеризувати як «холодну війну 2.0». Особливо очевидним це протистояння, заручником якого є ГП, стало починаючи з 2014 р., з моменту розв'язання РФ гібридної війни, об'єктивно спрямованої не тільки проти України, а й проти «вільного світу», очолюваного США та їх союзниками по НАТО.

Криза ГП, таким чином, є породженням спроб і зруйнувати «новий світовий порядок», й організувати (реанімувати) біполярний світоустрій, коли СРСР та його сателіти найкращим способом захисту від «деморалізуючих» західних інформаційних впливів вважали ізоляцію населення від західного інформаційного простору. Така інформаційна самоізоляція прирівнювалася до захисту інформаційного суверенітету.

Будь-який конфлікт високої чи низької інтенсивності в інформаційному просторі можна вважати актом інформаційної війни. Причини таких конфліктів можуть бути такими ж різноманітними, наскільки різноманітними є види людської активності в інформаційному просторі. З обома конкуруючими концепціями, підтримуваними США та їхніми союзниками, з одного боку, та РФ і КНР – з іншого, тісно пов'язані концепції інформаційних війн та інформаційного контролю.

ГП активно використовує російська пропагандистська машина. З огляду на ефективні національні регуляторно-правові механізми і високі журналістські стандарти впливових західних ЗМІ, Кремлю не вдається ефективно впливати на аудиторії США, Великої Британії, Туреччини, Польщі, Угорщини та Словаччини. Зокрема, російський зовнішньополітичний пропагандистський телеканал *RT America* не користується популярністю у США, а основною його аудиторією є лише антиглобалісти та представники маргінальних рухів. Водночас через цілеспрямовану як масштабну, так і «точкову» активність російських і проросійських (місцевих, національних) ЗМІ, громадсько-політичних, бізнесових та експертних структур з просування основних меседжів путінської пропаганди, вона в основному добивається поставлених цілей у Франції, ФРН, Італії, Іспанії, Австрії, Греції, Болгарії та низці інших європейських країн.

Основний пропагандистський меседж Кремля стосується розмежування «братнього українського народу» та «київської влади, яка перебуває під зовнішнім управлінням». На Україну покладається провина за невиконання Мінських домовленостей. Окупований Крим позиціонується як «історично російський регіон», «повернення» якого відбулося відповідно до норм міжнародного права. США російські пропагандисти зазвичай звинувачують у агресивній політиці, подвійних стандартах та втручанні у внутрішні справи «третіх країн». Європейців ця пропаганда позиціонує як «політичних заручників» власних урядів, які «визначили лояльність до Вашингтона вищою за власні національні інтереси».¹²⁰

Водночас, оскільки ГП контролювати вельми проблематично, а доквілля, замкнене у національно-державних чи регіональних кордонах, є більш піддатливим для контролю, то РФ і КНР (як і багато інших країн з диктаторськими режимами правління) заперечують глобальний інформпростір на користь «інформаційних суверенітетів».

Дослідник І. Ашманов стверджує: «Усе починається зі зламу інформаційного суверенітету. Інформаційний суверенітет – це можливість держави управляти інформацією, яка доходить до населення, вирішувати – що до нього доходить, а що ні. Це фактично інформаційна безпека держави, стійкість до атак і можливість проводити свою політику. Звичайно, це нібито суперечить свободі слова, яка насправді теж є частиною інформаційної війни».¹²¹

¹²⁰ *До питання російсько-української «дуелі» в іноземному інформаційному просторі* [Електронний ресурс] / Борисфен Інтел. Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень. – 2016. – 15 лютого. – Режим доступу: <http://bintel.com.ua/uk/article/duel/>

¹²¹ *Ігорь Ашманов: «Сегодня информационное доминирование – это все равно, что господство в воздухе»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ain.ua/2013/05/01/123059>

У словесній ескападі російського автора, який висловлює типову для російського керівництва точку зору, впадає в око, що, по-перше, він зводить «інформаційній суверенітет» до можливості держави обмежувати свободу слова, тобто здійснювати цензуру. А, по-друге, саму «свободу слова» він фактично заперечує і вважає її породженням «інформаційної війни». Глобалізація інформаційного простору цього разу прирівнюється до «зламу інформаційного суверенітету», слідом за яким ідуть «кольорові» революції. Й навпаки – зміцнення «інформаційного суверенітету» є, з цього погляду, найкращою протитрутою проти «кольорових» революцій, тобто проти повалення існуючого в тій або іншій країні диктаторського політичного режиму.

У програмній статі В. Путіна «Бути сильними. Гарантії національної безпеки для Росії» російський президент закликав дати відсіч не лише агресії, а й спробам організації штучного керованого хаосу (так Путін зашифрував «кольорові» революції).¹²² Протистояння проамериканській концепції вільних інформаційних потоків і намагання зруйнувати ГПП знайшло безпосереднє відображення в російській Военній доктрині від грудня 2014 р., де вперше виокремлено не тільки зовнішні, але й внутрішні воєнні загрози.

Серед зовнішніх загроз – «використання інформаційних та комунікаційних технологій у військово-політичних цілях для здійснення дій, що суперечать міжнародному праву, спрямовані проти суверенітету, політичної незалежності, територіальної цілісності держав і становлять загрозу міжнародному миру, безпеці, глобальній і регіональній стабільності».¹²³ Водночас російська Военна доктрина зазначає й аналогічну внутрішню загрозу: «Намітилася тенденція зміцнення військових небезпек і військових загроз в інформаційний простір і внутрішню сферу Російської Федерації».¹²⁴

За прикладом китайської влади (йдеться про «Великий китайський файрвол»), а також Ірану, Куби, Північної Кореї тощо нинішнє російське керівництво взяло курс на «суверенізацію Інтернету». А це означає вихід із глобального інформаційного простору і побудову власного «золотого щита», який відгородив би населення РФ та інших країн, залежних від РФ, від спокусу та загроз ГПП. Щоправда, російські керівники іноді ставлять проблему «з ніг на голову» й заявляють, що їхні проекти «суверенізації» мають на меті не ізолювати Рунет від зовнішнього світу, а навпаки – захистити його від ізоляції на випадок, якщо США, приміром, відключать Росію від системи IP-адресації (запит IP-адреси не дасть з'єднання з потрібним оператором). У цьому дусі слід розглядати і спроби російського керівництва щодо «суверенізації Рунету» через створення його «резервної копії».¹²⁵

Україна значною мірою узалежнена від Рунету та його інформаційних ресурсів. За оцінками експертів, щонайменше 50 % усіх міжнародних зв'язків України зі всесвітньою мережею припадають на РФ. А завдяки популярності «ВКонтакте», Yandex та «Одноклассников» серед наших співвітчизників 55–60 % Інтернет-трафіка йде з країни-агресора. За даними Gemius, у січні 2016 р. у ТОП-10 найпопулярніших серед українців сайтів чотири були «родом» із РФ: vk.com і mail.ru (2-ге і 3-тє місця – відразу після google.com), yandex.ru та ok.ru (5-тє і 9-тє місця).¹²⁶

¹²² Путин В. Быть сильными. Гарантии национальной безопасности для России [Електронний ресурс] // Российская газета. – 2012. – 2 февраля. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2012/02/20/putin-armiya.html>

¹²³ Там само.

¹²⁴ Военная доктрина Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://static.kremlin.ru/media/events/files/41d527556bec8deb3530.pdf>

¹²⁵ В России создают «резервную копию» Рунета [Електронний ресурс] // Geektimes. – 2016. – 7 июля. – Режим доступа: <https://geektimes.ru/post/278190>

¹²⁶ Оліярник М. Небезпечні зв'язки: Україна занадто загрузла в рунеті [Електронний ресурс] // НВ-бізнес. – 2015. – 29 лютого. – Режим доступа: <http://biz.nv.ua/ukr/publications/nebezpechni-zv-jazki-ukrajina-zanadto-zagruzla-v-runeti-100577.html>

В умовах гібридної війни з РФ подолання Рунет-залежності є нагальним імперативом української інформаційної політики й вимагає відповідних заходів владних структур, незалежних інтернет-організацій та кожного громадянина зокрема.

Світова гібридна війна як породження російської геополітики

Розділ 4 Стратегія імперського реваншу

За загальною редакцією Розумного М.М.

АВТОРИ:

Валюшко І.В. (4.1), Горелов Д.М. (4.1), Караваєв В.С. (4.1), Здіорук С.І. (4.2), Лозовий В.С. (4.2), Павленко І.А. (4.2), Степико М.Т. (4.2), Власенко Р.В. (4.3), Дубов Д.В. (4.4).

Эй, Россия, нельзя ли чего поновее?

Владимир Маяковский

4.1. Консолідація політичного режиму

Політична система сучасної Російської Федерації пройшла складний еволюційний шлях, що за своєю логікою відтворює традиційний цикл російського імперського державотворення. Він пролягає між спалахом внутрішньої і зовнішньої агресії та черговою суспільною депресією, породженою її наслідками. Протягом 1990–2000 рр. ми спостерігали наступний етап цього історичного циклу – перехід від «смути» і «безвременья» до нового спалаху активності, що відбувається на тлі актуалізації традиційних російських мотивацій – манії величі та манії переслідування.

Протягом 1990-х років у РФ, як і в більшості інших колишніх «радянських республік», відбувалася послідовна деградація конституційно-правових відносин, що супроводжувалася утвердженням негативних форм тіньового права. Дедалі більшого значення набували корпоративні норми офіційних та тіньових структур: бюрократичного апарату, кланово-олігархічних груп, «сімейного клану», регіональних еліт тощо. Це призвело до встановлення авторитарно-олігархічного правління і владарювання «сім'ї» діючого президента РФ, розбалансування політичної системи, утворення конгломерату регіональних режимів, перехід уряду під контроль як президента, так і кланів, зрощення судової та виконавчої гілок влади тощо.

На думку З. Бжезінського, епоха Єльцина, коли Росія була найбільш наближена до західної моделі демократії, у росіян асоціюється з анархією та грабіжницьким капіталізмом. Політична система Росії у 90-х роках була характерною для транзитивних суспільств та згодом могла еволюціонувати у демократичний спосіб. Дехто з дослідників зазначає, що цьому могла сприяти і консолідація після 1998 р. як економічної, так і політичної системи країни. Крім того, новий суспільний лад, який формувався на початку нового століття, черпав імпульси для своєї стабілізації зі стрімкого зростання світових цін на енергоносії, а отже, зростаючих впливань твердої валюти в державну казну та внутрішньо-економічний оборот.¹²⁷ Однак із приходом до влади В. Путіна демократичний транзит замінила авторитарна консолідація.

За часів президентства Путіна відбувається утвердження моноцентричної політичної системи, яка передбачає зосередження влади у президента та його адміністрації, а також інте-

¹²⁷ Умланд А. Критика сравнения ельцинского и путинского периодов из исторической перспективы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/world/20081130/245728.html>

грацію до «владної вертикалі» раніше дещо автономних політичних акторів (ЗМІ, регіональні еліти, Федеральні збори тощо). Побудова «путінської» моделі організації влади передбачала:

реформу федеративних відносин та нову регіональну політику, спрямовану на звуження інституційних та політико-правових можливостей регіональних еліт, інтеграцію регіонів у єдиний загальноросійський політичний простір та заміну «формального федералізму» на «фактичний унітаризм». Так, указом В. Путіна від 13.10.2000 р. у Росії було утворено сім федеральних округів та запроваджено інститут повноважних представників президента РФ у цих округах.¹²⁸

Окрім того, законодавчими змінами 2004 р.¹²⁹ прямі вибори вищих посадових осіб суб'єктів РФ (глав суб'єктів РФ) було замінено на затвердження цих осіб регіональними парламентами за поданням глави держави; розширюються підстави для дострокового припинення президентом повноважень керівників регіонів; главі держави надається право самостійно розпустити законодавчий (представницький) орган державної влади суб'єкта РФ (без ухвалення відповідного федерального закону, що закріплювалося законодавчими змінами від 29.07.2000 р.¹³⁰), а також передбачається додаткова можливість його розпуску (у разі триразового відхилення запропонованої президентом кандидатури на посаду глави суб'єкта РФ¹³¹);

реконструкцію «силового блоку» та нову конфігурацію кремлівської еліти. Кадрові рішення у силових відомствах і встановлення над ними прямого президентського контролю забезпечили В. Путіну монополію на виконавчу владу та сприяли посиленню його впливу на економічну та регіональні еліти, перетворивши інститут глави держави на «центральный» інститут російської політичної системи. Крім того, відбулася докорінна зміна у співвідношенні сил та ресурсів всередині владної еліти на користь т. зв. групи силовиків (ядро – І. Сечін, М. Патрушев та В. Іванов), яка, обстоюючи консолідацію політичної та економічної влади в руках високоцентралізованої держави,¹³² встановила тотальний контроль над держапаратом, корпораціями та стратегічними економічними ресурсами. Як зазначає О. Громико, «в Росії почався процес переходу до жорсткого авторитарного режиму, який до того ж має преторіанські риси (опора на елітні силові структури)»;¹³³

зміну порядку формування верхньої палати російського парламенту. Так, у результаті законодавчих змін 2000 р., замість входження «за посадою» губернаторів (глав суб'єктів РФ) та спікерів регіональних парламентів до складу Ради федерації, сюди входили по два представники від кожного суб'єкта Російської Федерації: по одному від законодавчого (представницького) й виконавчого органів державної влади суб'єкта РФ.¹³⁴ Цим було суттєво послаблено позиції регіональних еліт у політичному житті Росії та значно посилено владу президентських структур – особливо після законодавчих змін у 2004 р. (див. вище);

¹²⁸ Кьнев А. Региональные реформы Путина при президенте Медведеве: централизация продолжается [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2012/1/k3.html>

¹²⁹ Федеральный закон «О внесении изменений в Федеральный закон «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации» и в Федеральный закон «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» от 11.12.2004 г. № 159-ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=95043&rnd=228224.101529254&dst=100028&fId=134#0>

¹³⁰ Федеральный закон от 29.07.2000 г. № 106-ФЗ «О внесении изменений и дополнений в Федеральный закон «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: st100007

¹³¹ Ця норма втратила чинність із 01.06.2012 р.

¹³² Брэммер Я., Черрап С. «Силовики» в путинской России: кто они такие и чего хотят [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/inrussia/20070119/232313.html>

¹³³ Громыко А.Л. Генезис политического режима России [Електронний ресурс] // Вестник МГИУ. Серия «Гуманитарные науки». – 2002. – № 2. – С. 178–184. – Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1136329>

¹³⁴ Федеральный закон «О порядке формирования Совета федерации Федерального собрания Российской Федерации» от 05.08.2000 г. № 113-ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28087/

утвердження гегемоністської партійної системи і формування «партії влади». У 2006 р. «Єдина Росія» заявила про «партизацію» політичного процесу в країні», що, за твердженням секретаря президії генеральної ради партії «Єдина Росія», віце-спікера Державної думи В. Володіна, цілком можливо в умовах сильної президентської влади.¹³⁵ Отримавши конституційну більшість у Держдумі на виборах у 2007 р., «Єдина Росія» фактично стала представником виконавчої влади у парламенті та втілювачем кремлівських законодавчих ініціатив, що сприяло нівелюванню інституту парламентаризму як демократичного механізму правотворчості й ліквідації системи поділу влади;

встановлення контролю та уніфікацію засобів масової інформації.

Зокрема, фактична націоналізація медіа в Росії на початку 2000-х – «справа НТВ», ТНТ, НТВ-Плюс – перетворила їх на «активних провідників» кремлівської пропаганди та потужні інструменти консолідації режиму;

домінування колективістських цінностей та культ «сильної руки», відсутність реальних механізмів впливу громадян на російську владу. Посилення централізованого регулювання суспільних відносин та захист прав виключно за ініціативою держави, з одного боку, підживлювало патерналістські, «традиціоналістські» та конформістські настрої в російському суспільстві, а з іншого – сприяло формуванню пасивного громадянства.

Традиції культу особи за часів СРСР та особливості російської моделі організації влади зумовили стійкість патерналістських настроїв пострадянського російського суспільства. Виразне бажання «сильної руки», що було вдало використане політтехнологами та наклалося на значне зростання доходів РФ від торгівлі енергоресурсами з початку 2000-х років, сформувало феномен *культу президента В. Путіна* в сучасному російському суспільстві. Простота у спілкуванні з журналістами чи пересічними громадянами під час масових заходів разом із показною жорсткістю до чиновників у ході нарад та офіційних зустрічей сприяли формуванню образу «свого» правителя. Знамените висловлювання «мочити в сортирі», виголошене 24 вересня 1999 р. в Астані, попри свій напівкримінальний стиль, згодом стало візитною картою національного лідера, який перебуває в одному смисловому і ціннісному полі зі своїми співвітчизниками, але має необхідну волю і принциповість, щоб керувати цілою державною машиною.

Сформована В. Путіним модель політичного устрою характеризується передусім тим, що не допускає **реальної політичної конкуренції**, що сприймається як загроза існуючому режимові. Водночас розвиваються імітаційні форми політичних інститутів, які перебувають під контролем влади. З одного боку, така система виглядає ефективно керованою, але в сучасних реаліях це не так. Вибудувана під уявлення Путіна, вона втрачає потенціал використання альтернативної точки зору, що породжує неадекватне сприйняття реальних процесів і призводить до незбалансованих управлінських рішень.

Утім, така політика в цілому підтримується населенням РФ. Так, за даними дослідження «Левада-Центру» від 17 лютого 2016 р., уявлення про те, що демократія за зразком західних країн є найкращим типом політичної системи, поділялися практично третиною населення наприкінці 90-х років і в 2011–2012 рр., однак нині підтримуються мінімальним числом росіян (13 %). Чимало респондентів (37 %) найкращим типом називають радянську політичну модель, підтримка якої переважала протягом усіх років вимірів, за винятком 2008 р., коли на тлі зростання добробуту населення збільшилася частка тих, хто найкращою вважав передусім «нинішню систему», яку сьогодні підтримують 23 %.¹³⁶

¹³⁵ Володин: «Партизация» власти возможна в президентской республике [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rosbalt.ru/main/2006/02/02/242431.html>

¹³⁶ Предпочтительные модели экономической и политической систем [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/2016/02/17/predpochtitelnye-modeli-ekonomicheskoy-i-politicheskoy-sistem/>

Ці погляди в основному є результатом цілеспрямованої інформаційної політики, яка, починаючи з 2000-х, проводиться президентом/прем'єром В. Путіним.

Культ Путіна збудовано значною мірою зусиллями державних та підконтрольних владі ЗМІ, передусім телебачення, які за будь-яких умов виставляють його виключно у сприятливому та позитивному світлі.¹³⁷ Невипадково саме телебачення з 2009 р. залишається для абсолютної більшості (86 %) росіян найпопулярнішим джерелом інформації.

Згідно з останніми опитуваннями, 20 % росіян повністю довіряють Путіну, 58 % – швидше довіряють. Коливання рейтингу протягом усіх 16 років незначні: за винятком 2012–2013 рр., коли рейтинг становив 59 %, загальний рівень довіри росіян до свого президента зберігається в межах кількох пунктів від 80 %.¹³⁸ Головними досягненнями президента росіяни вважають зміцнення армії і міжнародних позицій Росії у світі, а невдачами – боротьбу з корупцією, відсутність підвищення рівня життя громадян чи зростання зарплат і пенсій. Останні категорії явно перебувають у віданні уряду, чим пояснюються його низькі рейтинги.¹³⁹

Водночас політична стійкість путінської авторитарної системи повністю залежить від наявних природних ресурсів та багатства, яке здобує на них.¹⁴⁰

Активізація протестних рухів на території Російської Федерації після виборів до Державної думи VI скликання (акція руху «Солідарність», мітинги на Болотній площі, проспекті Академіка Сахарова, Пушкінській площі, «Марш мільйонів» та ін.), а також результати самих виборів («Єдина Росія» втратила конституційну більшість у парламенті) засвідчили початок кризи кремлівського режиму та нагальність віднаходження «нових» підстав його легітимності. Окреслена у посланні президента Д. Медведєва до Федеральних зборів наприкінці грудня 2011 р. комплексна реформа політичної системи Росії¹⁴¹ не могла бути прийнятною, оскільки суперечила основним засадам моноцентризму влади.

Політичний монополізм в Росії обумовлений цілою низкою чинників, але збереження такого стану є прямим наслідком інституційної слабкості та низької ідеологічної привабливості основних політичних конкурентів режиму В. Путіна – ліберально-демократичних сил та радикальних націоналістичних середовищ.

У політичному спектрі РФ існує багато політичних партій, які використовують *ліберальні ідеї* як засадничий елемент своєї діяльності. Проте більшість із них виконують декоративну функцію, створюючи лише видимість політичного плюралізму. До таких належать, наприклад, близька до влади ЛДПР та десятки «партій-спойлерів», покликаних передусім розмити ліберальне поле та поширити політичну апатію серед громадян.

Серед партій, що системно сповідують ліберальні принципи, можна виділити «ПАРНАС» та «ЯБЛОКО», а також менш відомі: «Партію прогресса», «Демократический выбор», «Либертарианскую партию», «Партію 5-го декабря». Попри відданість схожим принципам, усі спроби об'єднати зусилля ліберально-демократичних сил Росії є малоефективними. Так, створена наприкінці 2015 р. Демократична коаліція проіснувала менш як півроку: до її розвалу призвела спецоперація влади з дискредитації впливових лідерів позасистемної опозиції М. Касьянова та О. Навального, інструментом якої стали компрометуючі сюжети на федераль-

¹³⁷ *Евгений Киселёв*: Путинское десятилетие: поводов для празднований немного [Електронний ресурс] // The Moscow Times. – Режим доступу: <http://rus.newsru.ua/arch/press/06aug2009/jubilee.html>

¹³⁸ *Владимир Путин*: восприятие и доверие [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/2016/08/08/vladimir-putin-voSPIriyatIE-i-doverie/>

¹³⁹ *Правительство* подводят рост цен и соцзащита [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/2016/08/25/pravitelstvo-podvodyat-rost-tsen-i-sotszashhita/>

¹⁴⁰ *Brzezinski Z.* Putin's Choice //The Washington Quarterly. – 2008. – № 2 (31). – С. 95 – 116.

¹⁴¹ *Послание* президента Федеральному собранию [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/news/14088>

них телеканалів. Це негативно позначилося на електоральних шансах ліберально-демократичних партій.

Таким чином, ліберал-демократичне середовище РФ у політико-ідеологічному контексті сьогодні не здатне конкурувати з існуючим режимом. Основними причинами слабкої громадської підтримки позасистемної опозиції є: неспроможність існуючих політичних утворень сформувавши синхронний порядок денний, слабкий особистісний потенціал їх керівників, непопулярність у Росії ліберальних поглядів (особливо позиціонування з «українського питання»), ефективна провладна контрпропаганда з демонстрацією того, наскільки небезпечно бути незгодним із позицією режиму.

Якщо говорити про ідеологію *російського націоналізму*, то вона останнім часом значно трансформувалася. Історично ці сили виступали з етатистських, великодержавних та етноцентричних позицій. Але пострадянський досвід поставив лідерів націоналістів перед фактом: держава не йде їм назустріч. На початку 2010-х років популярною стала теза, що «не народ для держави, а держава для народу», і частина націоналістів почала називати себе націонал-демократами, виявляючи увагу до демократичних процедур. За прикладом «колег» у Європі, націоналістичні лідери сподівалися, що чесні вибори дадуть їм місце у владі.

Громадські виступи незгодних з результатами виборів до Держдуми у 2011 р. призвели до серйозних дискусій щодо можливості об'єднання націоналістів та лібералів. О. Навальний восени 2011 р. агітував своїх прихильників виходити на «Русский марш», а гасло про введення візового режиму з країнами Центральної Азії почала підтримувати частина лібералів. Однак у 2014 р. російський націоналізм потрапив у найсерйознішу кризу за всю пострадянську історію. Анексія Криму, війна на Донбасі, масштабна державна пропагандистська кампанія, перемищення уваги росіян із внутрішніх проблем на зовнішню політику призвели до різкого зниження популярності націоналістичних гасел. Націоналістичні лідери виявилися під найсильнішим за останні роки тиском влади, а рядові активісти – дезорганізовані.

Послідовне придушення можливих конкурентів здійснюється чинною владою політичними, інформаційними та відверто репресивними засобами. Це стосується як політичних партій, незалежних ЗМІ, так і *громадських об'єднань*, не підконтрольних владі.

Починаючи з ухвалення федерального закону, яким деякі неурядові громадські організації (*дали* – НУО) віднесено до «іноземних агентів»,¹⁴² тиск на них неухильно збільшується. Згідно з цим законом, будь-яка російська НУО, яка займається політичною діяльністю й отримує фінансування з-за кордону, повинна бути включена до реєстру НУО, що виконують функції іноземного агента, із запровадженням для неї особливого правового режиму з більш частою звітністю і посиленими перевітками.

Саме поняття «політична діяльність» виписане в законі нечітко, що дає змогу застосовувати його в разі потреби на розсуд міністерства юстиції РФ. Станом на 10 жовтня 2016 р. до реєстру входять 145 організацій,¹⁴³ значна їх частина була вимушена припинити свою діяльність у Росії.

На думку окремих експертів, такі дії призвели до систематичного руйнування НУО, громадянської активності, благодійної діяльності. Вони вказують на те, що життя включених до реєстру НУО перетворюється на нескінченну низку перевірок і безглузду виснажливу звітність, яка замінює всю активну діяльність.¹⁴⁴ Інші фахівці зауважують, що нинішня технологія

¹⁴² *Федеральный закон от 20.07.2012 г. № 121-ФЗ «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части регулирования деятельности некоммерческих организаций, выполняющих функции иностранного агента»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/\(SpravkaNew\)?OpenAgent&RN=102766-6&02](http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/(SpravkaNew)?OpenAgent&RN=102766-6&02)

¹⁴³ *Сведения реестра НКО, выполняющих функции иностранного агента* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unro.minjust.ru/NKOForeignAgent.aspx>

¹⁴⁴ *Пархоменко С. Суть событий* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://echo.msk.ru/programs/sut/1793590-echo/>

влади націлена на розрив зв'язків – соціальних, міжгрупових, між різними верствами і регіонами, на руйнування систем комунікації всередині суспільства за допомогою цензури, дифамації, наклепу, репресій. Демагогія і залякування повинні привести суспільство в стан одновимірної плазми – тотальної однодумності й одностайної Росії.¹⁴⁵

Особливим елементом стримування росіян від небезпечної для режиму активності є **політика дискредитації «кольорових» революцій** у державах, де вони відбулися.

З подачі найвищих державних посадових осіб «кольорова» революція визнається в пресі та публіцистиці не стільки суттєвою загрозою чинному політичному режимові, скільки небезпекою для функціонування держави та добробуту громадян. На підтвердження тез про деструктивність такого типу змін проводять паралелі між «трояндовою революцією» в Грузії, Помаранчевою революцією в Україні, «кедровою революцією» в Лівані, «тюльпановою революцією» в Киргизстані та подіями Смутних часів XVII ст. чи Лютневої революції 1917 р. Фактичний розпад Російської імперії трактується як результат підривної діяльності іноземних агентів та послів, зовнішнього фінансування демонстрацій. Відповідно, обструкція «кольорових революцій» покликана продемонструвати тісну кореляцію між початковими мирними заходами та кризовими подіями, які настають слідом за ними.

Для обґрунтування штучного характеру «кольорових» революцій обстоюють такі тези:¹⁴⁶

- «кольорові» революції прийшли на зміну збройним переворотам, але все одно є формою повалення легітимного уряду чи режиму;
- «кольорові» революції є «мережевою війною» із застосуванням новітніх технологій, зокрема інформаційної технології «керований хаос»;
- вони вміло маскуються під істинні революційні рухи, але є операціями з експорту демократії під виглядом акцій громадянської непокори, «контрпродуктивним методом демократизації, що призводить до деградації демократичних інститутів та політичних криз;
- в основі «кольорової» революції лежить намагання керівництва США забезпечити собі доступ до національних багатств іншої країни;
- Євромайдан в Україні – репетиція американського курсу на «кольорові» революції в Росії, Китаї і Казахстані.

На цьому ґрунті створюється превентивний механізм запобігання «кольоровим» революціям через активне впровадження в масову свідомість установки на розпізнавання «суспільно-політичної катастрофи»:

- ненасильницький характер «кольорової» революції оманливий: мирні протести завжди призводять до збройних зіткнень різного масштабу і характеру, якщо їх вчасно не розігнати/скасувати/заборонити;
- організація заходу такого рівня, що дозволяє повалити режими, неможлива без активної, явної чи прихованої, грошової підтримки різних спеціальних фондів, посольств і спецслужб країн НАТО. Участь у таких заходах асоціюється з продажністю;
- реалізація права народу на самовизначення і перехід до демократії є лише декларативною метою «кольорових» революцій: під їх прикриттям відбувається ліквідація урядів та режимів, незручних для західних держав; при цьому повністю ігноруються можливі загрози для звичайних громадян;

¹⁴⁵ «Человек политический». Перечитывая Липсета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.liberal.ru/articles/7036>

¹⁴⁶ Див: *Дугин А.* Власть сама провоцирует «цветную революцию» в России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://evrazia.org/article/1905>; *Манойло А.* Цветные революции и технологии демонтажа политических режимов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://e-notabene.ru/wi/article_12614.html#1; *Манойло А.* Украинский кризис и «управляемый хаос»: след «цветных революций» арабской весны // *Власть.* – 2014. – № 4. – С. 24–28; *Бочанов М.* «Цветные революции» география расширяется? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsvetnye-revoljutsii-geografiya-rasshiryaetsya>; *Латишин В.* Экономические причины «цветных революций» // *Криминология: вчера, сегодня, завтра.* – 2014. – Вып. № 3 (34). – С. 89–92.

– у країнах, де мирна фаза призводить до воєнного конфлікту, Захід допускає відкрити чи латентну військову інтервенцію для допомоги революційним силам (Лівія) чи втримання влади після успішного перевороту (Україна).

У суспільній свідомості вибудовується стійка фобія «кольорових» революцій та готовність прийняти будь-які заходи влади, спрямовані на їх запобігання: заборона чи повний контроль над мирними зібраннями, повна заборона іноземного фінансування громадських інституцій або їх демонстративне переведення у статус іноземних агентів, формування суспільної недовіри до ліберальних ідей та політичних сил. Нарешті, у березні 2016 р. Генштаб РФ зарахував «кольорові» революції до форм гібридної війни.

Далі застосовується маніпулятивна технологія навішування ярлика такої революції абсолютно всім якісно організованим формам громадянського протесту, які не є «акціями-одноденками», здатні набути підтримки у ЗМІ, з боку політичних структур та інститутів громадянського суспільства.¹⁴⁷ Існують також ідеї стосовно автоматичного визнання «мережових структур залучення громадян до протестної діяльності» учасниками гібридних війн і диверсантами.¹⁴⁸

Таким чином, у внутрішній політиці Росія використовує елементи вибіркової, декоративної демократії: свобода слова, свобода мирних зібрань, гласність безперешкодно реалізуються виключно у випадку корисних для влади чи ініційованих нею акцій. Поза ними ініціативи обмежуються чи повністю забороняються, а їхні організатори зазнають переслідувань. Репресії проти інакомислення набувають легальних форм унаслідок формування відповідного нормативного поля (на кшталт антитерористичних законів І. Ярової), а легітимності в очах суспільства їм додає практика навішування ярликів «іноземних агентів» на окремих активістів чи інститути громадянського суспільства.

Після невдачі виступів на Болотній площі і під враженням від сформованої у ЗМІ картини подій на Донбасі лише 6 % росіян вважають, що можуть впливати на стан справ у країні, 18 % – що здатні вплинути на дії російського керівництва, 12 % – готові особисто взяти участь у протестах. Громадяни РФ не бачать альтернативи ані нинішньому лідеру держави, ні встановленому ним політичному режиму.

Після третьої інавгурації В. Путіна гібридна війна стала не лише інструментом внутрішньополітичної консолідації, але й дієвим засобом придушення і нейтралізації політичних опонентів і легітимізації будь-яких кроків влади. Зовнішня агресія, вмотивована параноїдальними уявленнями про зовнішню загрозу, консолідувала росіян на основі ненависті, страху та винятковості, уможливила не лише збереження, а й подальше зміцнення авторитарної моделі організації влади в Російській Федерації.

4.2. Реконструкція імперської ідентичності

На початку XXI ст. російським керівництвом узято курс на зміцнення влади та посилення впливу держави на міжнародній арені. Потреба повернення Росією статусу наддержави, яка повинна брати участь у формуванні основ світопорядку, пояснюється існуванням окремої «великої російської цивілізації». Російська цивілізація – це держава разом із «руським миром», під яким розуміють мережу людей і спільнот за межами Російської Федерації, так чи інакше включених у російський культурний та мовний простір. Його основою є сакральне поняття

¹⁴⁷ *Как отличить стихийный протест от майдана* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vz.ru/infographics/2015/7/9/755327.html>

¹⁴⁸ *Генштаб определил «цветные революции» как форму гибридной войны* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vz.ru/news/2016/3/1/797116.html>

«Свята Русь» і пов'язана з ним етнокультурна спільність східнослов'янських народів: росіян, українців і білорусів.¹⁴⁹

Доктрина відродження Росії після розпаду СРСР, який визначається росіянами як геополітична катастрофа, та її реваншу на пострадянському просторі базується на кількох засадах. Ідеться про 1) «розділеність російського народу» і його право на возз'єднання; 2) «штучність» нових державних кордонів (невідповідність нових державних кордонів національним (які розуміють як етнічні), що вважається найбільшою історичною поразкою та загрозою безпеці Росії; 3) необхідність захисту співвітчизників, у т. ч. силовими методами. Претензії на статус великої держави спонукали російське керівництво сформулювати та втілювати великий наднаціональний проект «збирання земель» – Євразійський союз.

Росія не здатна існувати цивілізовано, не як імперія. Тому й експансіонізм як складник російської політики, застосований століттями, зберігається донині. Змінюються лише деякі інструменти його здійснення, серед яких не останнє місце посідає гуманітарна політика з протиторством концептів і смислів.¹⁵⁰

Сучасна ідеологічна політика реконструкції російської імперської ідентичності ґрунтується на двох основних складниках – **історії та месіанстві** (що має, зокрема, й **релігійний складник**).

Використання історичної науки з ідеологічною та пропагандистською метою має давні традиції у Росії. В основі цього процесу лежить створення та поширення історичних міфів, якими фактично підміняється об'єктивне історичне знання.

Базовими історичними міфами відтворення російського імперіалізму є:

– *міфологізована історія так званої Давньої Русі* (цей термін сьогодні впроваджується замість раніше вживаного карамзінського «Київська Русь»), з цього впливає наступний міф – *про єдине походження росіян, українців і білорусів*;

¹⁴⁹ Шангіна Л. «Русский мир» для України: російський і руський світи // Національна безпека і оборона. – № 4–5. – 2012. – С. 91.

¹⁵⁰ Русские – это искусственно сконструированная идентичность под сверхзадачу Госстроя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/new_idea/russkie/

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.